

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

İLƏHƏ ELŞƏN qızı HÜSEYNOVA

**EMOSEMİYALI (EMOTİV) FRAZELOGİZMLƏRDƏ “ŞAQLI
KONTEKST”
(İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ MATERİALLARI ƏSASINDA)**

İxtisas: HSM 060201-Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi Rəhbər: _____

N. H. Səmədova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKI – 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ..... 3-7

I fəsil. Emosemiyalı frazeologizmlər frazeologizmlərin bir növü kimi.
..... 8-27

1.1. Dilçilikdə frazeologizm anlayışı 8-17

1.2. Emosemiyalı frazeologizmlərin tədqiqat tarixindən..... 17-27

II fəsil. İngilis dilindəki emosemiyalı frazeologizmlərdə “şaquli kontekst” 28-46

2.1. İngilis dilindəki emosemiyalı frazeologizmlərdə tarixi hadisələrə əsaslanan
“şaquli kontekst” 28-36

2.2. İngilis dilindəki emosemiyalı frazeologizmlərdə qeyri-tarixi “şaquli kontekst”
..... 36-46

III fəsil. Azərbaycan dilindəki emosemiyalı frazeologizmlərdə “şaquli kontekst” 47-66

3.1. Azərbaycan dilindəki emosemiyalı frazeologizmlərdə tarixi hadisələrə
əsaslanan “şaquli kontekst”..... 47-53

3.2. Azərbaycan dilindəki emosemiyalı frazeologizmlərdə qeyri-tarixi “şaquli
kontekst” 53-66

NƏTİCƏ 67-69

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI 70-74

GİRİŞ

Aktuallıq. Dilçilik elmində frazeologiya müxtəlif istiqamətlərdə işlənmiş önəmli sahələrdəndir. Bu sahə ilə əlaqədar müxtəlif tədqiqat işləri, dissertasiyalar, elmi əsərlər yazılmış, frazeologiyanın tədqiqat obyektini olan frazeoloji birləşmələrin strukturu, semantikasını haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Lakin buna baxmayaraq, frazeologiya ilə bağlı mübahisəli məsələlər hələ də qalmaqdadır. Frazeoloji birləşmələr haqqında əsərlər artdıqca, tədqiqat sahələri çoxaldıqca mübahisəli məsələlər daha da genişlənir. Bununla əlaqədar qeyd edə bilərik ki, frazeoloji birləşmələr geniş şəkildə tədqiq olunsa da, emosemiyalı frazeologizmlərdə “şaqli kontekst” faktoru hələ də tam şəkildə təsvir olunmayıb.

Frazeologiya, xüsusilə də emotiv frazeologiya, dilçiliyin cavan tədqiqat sahələrindən biri hesab olunur. Frazeologizmlər bədən üzvləri, rəng, geyim, yemək və s. kimi sahələrlə bağlı bir neçə semantik kateqoriyaya bölünür. Frazeologizmlərin bir qismi insanların hisləri, psixoloji vəziyyətləri, qorxu, qəzəb, sevinc, kədər, təəccüb, bir sözlə emosiyalarını ifadə edən birləşmələrdən ibarətdir. Bu cür frazeoloji birləşmələr emosemiyalı frazeoloji birləşmələr adlanır.

Emosional proseslər insan həyatında mühüm rol oynayır. Hətta bir sıra təbiət elmlərinə görə, duyğular dilin formalaşmasında başlıca faktorlardan biridir. Emosionallıq nitq prosesində insanların mənəviyyatlarının, duyğu və həyəcanlarının ifadəsi olaraq qəbul edilir. Emosiyalarımızın qarşı tərəfə daha dolğun şəkildə çatdırılmasında emosemiyalı frazeologizmlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar cəmiyyətin üzvlərində adekvat emosiyalar yaradır və dil daşıyıcılarının “yaxşı-pis”, “doğru-yalnız” və s. mühüm məfhumlara münasibətini ifadə edir [1].

Emosemiyalı frazeologizmlərin tədqiq olunmasında “şaqli kontekst” problemi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elmi araşdırmalarda “şaqli kontekst”in filoloji problem olduğu və müəyyən bir mətnə obyektiv olaraq qoyulmuş tarixi-filoloji məlumatların öyrənilməsi ilə bağlılığı müəyyən edilmişdir [7]. Yəni frazeoloji birləşmələrin necə yaranması, bir sözlə, dini, ədəbi, coğrafi, tarixi və s. kimi mənşəyə görə təsnif olunmasını və mətnlərin daha dərinə dərk edilməsini təmin edən bir vasitədir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Emosemiyalı frazeologizmlər məsələsi ingilis dilində kifayət qədər geniş təhlil olunmuş mövzulardan olsa da, Azərbaycan dilində bu mövzunun geniş təhlilinə ehtiyac vardır.

N.A. Xomyakova ingilis, fransız və rus dili materialları əsasında emosemiyalı frazeologizmləri tədqiq edib. Sonda belə bir nəticəyə gəlib ki, “emotivlik – emosionallıqla eyni mahiyyət kəsb edə bilər. Lakin emotivlik əslində dil vahidlərində və onların semantikasında emosionallığın çatdırılmasıdır”.

İngilis dilində müsbət və mənfi emosemiyalı frazeoloji birləşmələr A.B. Selyayev tərəfindən araşdırılıb. O qeyd edir ki, “emosional proseslər insan həyatında çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onlar insanların bütün fəaliyyət sahələrində, o cümlədən nitq fəaliyyətində də öz təzahürünü tapır”

“Emosiyaların linqvistikası” ilk dəfə V.İ. Şaxovski tərəfindən araşdırılıb. O, dildəki bütün proseslərin hislərlə, arzu və narahatlıqlarla müşayiət edildiyini qeyd edib. Buna görə emosionallığın dilçilik elmi tərəfindən də nəzərə alınmasının zəruriliyini vurğulayıb.

Cəmilə Abdullayevanın “İngilis dilindəki emosemiyalı frazeologizmlər – Dünyanın dil mənzərəsinin inikası kimi” məqaləsi ingilis dilindəki emotiv frazeoloji birləşmələrin mahiyyətini anlamaq üçün mühüm mənbələrdən hesab oluna bilər.

“Şaquli kontekst” məsələsi O.S. Axmanova, İ.V. Gyubbenet, L.V. Polubiçenko ilə yanaşı, V.V. Vinqradov, M.A. Ananyina və digər tədqiqatçıların tədqiqat əsərlərində işlənmişdir. Bu elmi araşdırmalarda sübut olunub ki, “şaquli kontekst” anlayışı filoloji anlayışdır və tarixi – filoloji informasiya ilə bağlıdır.

O.S. Axmanova və İ.V. Gyubbenet şaquli konteksti iki növə bölüblər: filoloji və sosio-tarixi şaquli kontekst. Filoloji şaquli kontekst müəllifin mətninin, bu və ya digər görüntünün və ya epizodun verildiyi mənbənin dərhal qarşılıqlı təsvirinə əsaslanır. İ.V. Gyubbenetin sözlərinə görə, sosio-tarixi şaquli kontekstin əlamətləri linqvistik vasitələr, yəni reaksiyanı ifadə edən sözlər, ifadələrdir. Akademik V.V. Vinqradov göstərmişdir ki, şaquli kontekst reallığı ifadə edən sözlərdə öz əksini tapır. Amma bu növ şaquli kontekstin reallaşması düşünülmüş xarakter daşıya bilər. M.A. Ananyina isə bildirmişdir ki, “şaquli kontekst” ifadəsi filoloji problemdir və o,

hər hansı bir mətn daxilində qeyd edilmiş tarixi-filoloji məlumatların öyrənilməsi ilə bağlıdır. L.V. Polubiçenko öz araşdırmalarında bu təsnifatı daha da genişləndirərək filoloji şaquli kontekstin sintaqmatik və assosiativ növlərini ayırd edir. Sintaqmatik şaquli kontekst “şifahi incəsənət yaradıcılığına aid bütün orijinal əsərlərin oxşarlıq və fərqlərinə nəzər salınması və meydana çıxarılmasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda assosiativ şaquli kontekst birbaşa olaraq bədii əsərdə sitat və allyuziyaların fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqəlidir”.

Cəmilə Abdullayevanın “İngilis dilində tarixi-sosial şərtlənməli “şaquli kontekst”ə əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlər” məqaləsində müxtəlif emosemiyalı frazeologizmlərin altsemantikasının tarixi-sosial “şaquli kontekst”ə istinadı öz əksini tapıb.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində emosemiyalı frazeoloji birləşmələrdə “şaquli kontekst” məsələsini işıqlandırmaq, hər iki dildə tarixi və qeyri-tarixi “şaquli kontekst”in mühüm xüsusiyyətlərini aşkar etməkdir. Bu məqsədlə bir sıra vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, bunlara aşağıdakılar aiddir:

- İngilis dilində tarixi hadisələrə əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlərdə “şaquli kontekst”i müəyyənləşdirmək;
- İngilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərdə qeyri-tarixi “şaquli kontekst”in əsas mənbələrini müəyyənləşdirmək, mifologiyaya, dinə, folklorla, bədii əsərlərə əsaslanan “şaquli kontekst”i aşkara çıxarmaq;
- Azərbaycan dilində tarixi hadisələrə əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlərdə “şaquli kontekst”i üzə çıxarmaq;
- Azərbaycan dilində emosemiyalı frazeologizmlərdə qeyri-tarixi “şaquli kontekst”in əsas mənbələrini müəyyənləşdirmək, mifologiyaya, dinə, folklorla, bədii əsərlərə əsaslanan mətnlərdə “şaquli kontekst”i aşkarlamaq;
- Hər iki dildə işlədilmiş emosemiyalı frazeoloji birləşmələrin “şaquli kontekst” amili kimi çıxış etməsini göstərmək üçün müasir dövrdə xalq danışıq dilindən, bədii filmlərdən və əsərlərdən nümunələr toplamaq;

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Elmi-tədqiqat işinin obyektini həm ingilis, həm

də Azərbaycan dillərindəki emosemiyalı frazeologizmlərin geniş şəkildə araşdırılması təşkil edir.

Elmi işin predmeti kimi isə ingilis və Azərbaycan dillərindəki emosemiyalı frazeoloji birləşmələrin “şaqli kontekst”ə əsaslanan təhlilini qeyd edə bilərik.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Elmi işdə mövzuya dair müxtəlif məqalələrin təcrübələrindən istifadə edilməklə yanaşı, bir sıra aparıcı metodlardan – müqayisəli, müqayisəli-qarşılaşdırma, təhlil kimi metodlardan istifadə olunaraq, ingilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif emosemiyalı frazeoloji birləşmələrin tarixi və qeyri-tarixi “şaqli kontekst” baxımından təhlili verilmişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Elmi işdə ingilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif emosemiyalı frazeoloji birləşmələrə nümunələr verilmiş, “şaqli kontekst”in növlərinə uyğun olaraq, həmin frazeoloji birləşmələr təhlil edilmişdir. Tədqiqat işində Azərbaycan və ingilis dillərində “şaqli kontekst”i müəyyən edilən emosemiyalı frazeoloji birləşmələrin təhlili öz əksini tapıb. Əlavə olaraq, “as white as snow” emosemiyalı frazeologizminin din ilə bağlılığının, frazeoloji birləşmədə “qar” sözünün təsadüfi seçilməməsi faktının, həmin frazeoloji birləşmənin Azərbaycan dilində müxtəlif mənalar ifadə etməsi qeyd olunub. “Between Scylla and Charybdis” birləşməsinin Azərbaycan dilində lüğətlərdə “iki od arasında qalmaq” şəklində qarşılığı verilsə də, “Aşağı baxırsan saqqal, yuxarı baxırsan bığ” ifadəsi ilə eyni semantik mənə təşkil etməsi faktı öz əksini tapıb.

Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada ingilis və Azərbaycan dillərində emosemiyalı frazeologizmlərdə “şaqli kontekst” məsələsi geniş şəkildə tədqiq olunmuş və bu mövzuya həsr olunmuş müxtəlif elmi işlərin təcrübəsindən də istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işində emosemiyalı frazeologizmlərə aid qeyd olunan müxtəlif məqamlar gələcəkdə bu mövzunu və ya daha geniş şəkildə “şaqli kontekst” problemini tədqiq edən tədqiqatçılar üçün faydalı bir mənbə kimi istifadə oluna bilər.

İşin aprobasiyası. Elmi-tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında aparılmışdır. Elmi işin mövzusu ilə əlaqədar olaraq, “Azərbaycanda Xarici Dillər” jurnalına “İngilis dilində emosemiyalı

frazeologizmlərdə qeyri-tarixi şaquli kontekst” və “Azərbaycan dilində emosemiyalı frazeologizmlər şaquli kontekstin ifadəsi kimi” adlı məqalələr çapa verilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Elmi iş mündəricat, giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Hər üç fəsil iki yarımfəsilə bölünmüşdür. Elmi işin ilk fəsli dilçilikdə frazeologizm anlayışı və emosemiyalı frazeologizmlərin tədqiqat tarixi, xüsusilə onların “şaquli kontekst”i yaradan bir faktor kimi tədqiqi haqqında məlumat verir. İkinci fəsil ingilis dilində, üçüncü fəsil isə Azərbaycan dilində etimologiyası tarixi və qeyri-tarixi faktlara əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlərin tədqiq olunmasına həsr olunmuşdur. İkinci və üçüncü fəsillərdə ingilis və Azərbaycan dillərində emosemiyalı frazeologizmlərin altsemantikasının tarixi, mifoloji, folklor, dini, bədii əsərlərə əsaslanan mətnlərə istinad etməsi faktı ətraflı şəkildə təhlil olunmuşdur. Elmi işin ədəbiyyat siyahısında azərbaycan, ingilis, rus dillərində elmi-nəzəri ədəbiyyatlarla yanaşı, ingilis və Azərbaycan dilində bədii ədəbiyyat nümunələrindən, müxtəlif lüğətlər-etimoloji, ikidilli, üçdilli, tərcümə lüğətlərindən, internet resurslarından da istifadə olunub və tədqiqat işinin sonunda əlifba sırası ilə göstərilmişdir.

I fəsil. Emosemiyalı frazeologizmlər frazeologizmlərin bir növü kimi

1.1. Dilçilikdə frazeologizm anlayışı

Frazeologizmlər ifadəlilik, emosionallıq, üslub çaları ilə seçildiyinə görə, informasiyanın ötürülməsində güclü vasitədir. Məhz bu səbəbdən onlar həm dildən istifadə edənlərin, həm də dili tədqiq edənlərin diqqətini cəlb edir.

Hər hansı bir dildə frazeologizmlərin toplusu “frazeologiya” adlanır. Eyni zamanda frazeologiya həm də frazeologizmlərin semantik-struktur xüsusiyyətlərini müasir və tarixi baxımdan öyrənən dilçilik bəhsidir [8, s.4].

“Frazeologiya yunan sözüdür, *pharis* “ifadə” və *logos* “təlim” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır”. XX əsrin ikinci yarısından etibarən, frazeologiya dilçiliyin xüsusi maraq sahələrindən birinə çevrilmişdir. Dilçilik elmində frazeologiya müxtəlif istiqamətlərdə işlənmiş önəmli sahələrdən biri hesab olunur. Frazeologiya bir elm sahəsi olaraq ilk dəfə fransız dilçisi Ş. Balli tərəfindən tədqiq olunub. Dilə sabit şəkildə daxil olan birləşmələrin öyrənilməsinin zəruriliyi ilk dəfə Ş. Balli tərəfindən qeydə alınmışdır. O, qeyd edir ki, frazeologiya leksikologiyanın müstəqil bir sahəsidir və frazeoloji birləşmələri təhlil edərkən həm daxili, həm də xarici faktorlara diqqət etmək lazımdır. Dilçilikdə frazeologiya leksikologiyanın müstəqil bir şöbəsi kimi ilk dəfə olaraq Ş. Balli tərəfindən qeydə alınıb.

XIX əsrin sonu və XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq müəyyən frazeoloji birləşmələrin izahları ilə bağlı olaraq dərin təhlillər aparılmağa başlanmışdır. Rus dilinin tarixi frazeologiyasında İ.İ. Sereznyovskinin adını xüsusilə qeyd etmək olar. Onun “İfadələrdən sözlərin yaranması haqqında qeydlər” adlı məqaləsi frazeologiya sahəsi ilə bağlı ilk ciddi əsər olaraq qəbul edilir.

Dilçilikdə frazeologiya bir elm sahəsi kimi iki hissəyə bölünür:

1. Ümumi frazeologiya,
2. Xüsusi frazeologiya.

Dillərin frazeologiyasının ümumi problemləri araşdırılırsa, bu ümumi frazeologiya adlanır. Konkret bir dilin faktlarına uyğun olaraq dilin frazeoloji

sisteminin tədqiqi isə xüsusi frazeologiya adlanır [6, s.4]. Tədqiqatımız ümumi frazeologiyaya əsaslanır.

Hər bir müəyyən dilin frazeologiyası iki plan əsasında araşdırılır:

1. Diaxronik planda,
2. Sinxronik planda.

“Diaxronik planda frazeologiyanın tarixən formalaşması, eyni zamanda müasir dövrə doğru semantik və struktur cəhətdən inkişafı tədqiq olunur. Sinxronik planda isə frazeologiyanın müasir durumunun semantik və struktur təsviri göstərilir. İngilis dilində frazeologizmlər hər iki planda tədqiq olunsa da, Azərbaycan dilində isə daha çox sinxronik aspektdən yanaşılır” [8, s.26]. Bununla qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan dilində frazeologizmlərin tədqiq olunması müasir dövrə daxildir.

Frazeologiya elmini düşündürən problemlərə nəzər salaq. “Frazeologizm” anlayışının həcmi probleminə gəldikdə, alimlərə görə, frazeologiyayı *geniş* və *dar* mənada başa düşmək mümkündür. Geniş mənada nəzərdə tutulanda frazeologiyanın tədqiqat obyektinə dildə hazır şəkildə mövcud olan bütün söz birləşmələri daxil edilir. Lakin dar mənada frazeologiya deyiləndə isə bütün söz birləşmələrinin hamısı yox, komponentləri məna və quruluşca parçalanmayan frazeoloji birləşmələr nəzərdə tutulur. Fikrimizcə, dar mənada frazeologiya daha məqsədəuyğundur, dildə mövcud olan bütün söz birləşmələri frazeoloji birləşmələr adlandırılı bilməz, çünki bütün söz birləşmələri məna və quruluş baxımından bölünməz deyil.

Frazeologiyanın dil sistemində yeri dilçiləri düşündürən problemlərdəndir. O, dil sistemindən kənarında mövcud ola bilmir. Çünki frazeoloji vahidlərlə dil sistemi arasında güclü bir əlaqə var və bu əlaqə mütləqdir. Bu əlaqəyə görə, frazeoloji vahidlər dilin leksik sisteminin bir hissəsidir və onun yarım sistemlərindən biri hesab olunur [9, s.14]. Frazeologiyaya xas olan cəhət odur ki, dildə olan dəyişiklər ona da öz təsirini göstərir. Ə. Hacıyeva qeyd edib ki, frazeoloji sistemin dil sistemindən kənar qalmamasının əsas səbəbi dilin semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun olmasıdır.

Frazeologiyanın tədqiqat obyektini sabit söz birləşmələri olduğuna görə, ilk növbədə dilşünaslar onların xüsusiyyətlərinə nəzər salırlar. Məsələn, A. Axundovun

“Ümumi dilçilik” kitabında oxuyuruq ki, frazeologizmi təşkil edən sözlər ümumilikdə bir məna ifadə edirlər. Onlar frazeologizmlərdə elə birləşirlər ki, onları bir-birindən ayırmaq və ya müstəqil mənalarında düşünmək mümkün olmur. Frazeologizmi təşkil edən həmin bu sözlər frazeologizmin komponentləri və ya tərəfləri adlandırılır [5, s.184].

Ə. Dəmirçizadə yazır ki, sərbəst söz birləşmələrinin tərəfləri müstəqil mənalı sözlərdən ibarətdir və həmin sözlər birləşmələrin tərkibində öz ilkin leksik mənalarını qoruyub saxlayır. Sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözləri isə bir-birindən ayırmaq olmaz, birini digəri ilə əvəz etmək də mümkün deyildir, tərkibə daxil olan sözlər müstəqil məna ifadə etmirlər, birləşərək ümumi bir məna ifadə edirlər, buna görə də hər sözü müstəqim mənada başa düşmək olmaz və onları başqa dilə adekvat şəkildə tərcümə etmək qeyri-mümkündür. Bütün bu birləşmələr frazeologiya adı altında birləşdirilir. Məsələn, Azərbaycan dilində *qorxudan bağı yarılmaq, vahiməyə düşmək, qəlbi qaralmaq, dünyanı bağıslamaq, gözünün ağı-qarası olmaq, damaq sallamaq, gözü su içməmək, at tökmək*, ingilis dilində *to tickle someone pink (dünyanı bağıslamaq (bir kəsi çox sevindirmək)), to look like a ghost (elə bil şeytan görüb (bərk qorxmaq)), one feels (felt) relieved / one's heart feels (felt) easier / a load fell from one's shoulders (elə bil ürəyimə su səpildi)* və s [34].

Buludxan Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” kitabında sabit və sərbəst söz birləşmələrinin bir sıra oxşar və fərqli cəhətlərini daha ətraflı qeyd edib. Oxşar cəhətlər aşağıdakılardır:

1. Hər ikisi iki və daha artıq sözlərin birləşməsindən yaranır;
2. Hər ikisi də cümlədə müəyyən cümlə üzvü rolunda çıxış edir;
3. Hər ikisinin də formal cəhətdən bir-birindən fərqlilikləri yoxdur. Hər iki söz birləşməsinin də tərəfləri arasında qrammatik əlaqələr mövcud olur.

Sabit və sərbəst söz birləşmələri arasında fərqlər aşağıdakılardır:

1. Sabit söz birləşmələri dilin lüğət tərkibində hazır şəkildə mövcud olur, lakin sərbəst söz birləşmələri mövcud dilin qaydalarına uyğun olaraq yenidən yaradılır. Məsələn: Azərbaycan dilində *qırmızı maşın, gözəl uşaq*, ingilis dilində *to eat cheese, to cut bread* və s.;

2. Sabit söz birləşmələrində tərəflər müstəqil mənalarını qoruyub saxlamırlar. Birləşərək ümumi mənə ifadə edirlər;
3. Sabit söz birləşmələri frazeologiyanın tədqiqat obyektidir. Lakin sərbəst söz birləşmələri sintaksisin tədqiqat obyektidir;
4. Sabit söz birləşmələri hissələrə ayrılır, lakin sərbəst söz birləşmələrində bu hal mümkündür;
5. Sabit söz birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən yaranıb;
6. Strukturuna görə, çox frazeoloji birləşmələr eynilik təşkil edə bilər. Yəni eyni bir sıranı yaratmış ola bilərlər (feil+isim, sifət+isim, feil+sözünü+isim və s). Bu hal birbaşa dilin strukturu ilə bağlı təşkil edir və buna görə də təsadüfi bir hal olaraq qəbul edilmir. Dilin qrammatik sistemi mürəkkəb olduğu üçün kəmiyyət baxımından çoxlu sərbəst və sabit birləşmələrin yaranmasına səbəb olur [8, s.16]. Sabit söz birləşmələri sabit, dəyişməz struktura malikdir. Lakin bəzi hallarda komponentləri başqa sözlər ilə əvəzləmək mümkün olur. Məsələn, Azərbaycan dilində *ah çəkmək – dərd çəkmək, qulaq asmaq – qulaq burmaq* [13, s.268], ingilis dilində *to win victory – to gain victory* və s.;
7. Sabit söz birləşmələri ekvivalenti olan bir sözlə əvəz oluna bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində *xəcalət çəkmək – utanmaq*, ingilis dilində *to turn on the waterworks (zarıldamaq, ağlamaq) – to cry* və s. Sərbəst söz birləşmələri isə bir sözün qarşılığı ola bilmirlər. Çünki bu söz birləşmələrinin tərəfləri hər biri ayrılıqda müstəqil mənə ifadə edirlər;
8. Başqa dilə tərcümə zamanı sərbəst söz birləşmələri hərfi mənada tərcümə edilə bilər, lakin sabit söz birləşmələrində bu hal doğru hesab olunmur [13, s.268].

Dilşünaslar frazeologizmləri sözlərlə də müqayisə edərək onların bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətlərini göstərirlər:

- 1) frazeoloji birləşmələr sözlərdən, sözlər isə kök və şəkilçilərdən ibarət olur;
- 2) sözlər mənə və forma müstəqilliyinə malik olur, frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlər isə ayr-ayrılıqda müstəqil olmur, onlar bütöv mənənin yaranmasına xidmət edir və birlikdə ümumi mənə ifadə edirlər;
- 3) sözlərə yeni şəkilçi artırmaq yolu ilə yeni sözlər düzəltmək olar, lakin frazeoloji

vahidlər cümlə yaradılmasına xidmət edir;

- 4) sözlər adlandırmağa xidmət edir, frazeoloji birləşmələr isə obrazlı və emosional şəkildə adlandırır;
- 5) sözlər həqiqi və məcazi mənalarda istifadə oluna bilər, frazeologizmlər isə yalnız məcazi mənə ifadə edirlər;
- 6) sözlər söz yaradıcılığı əsasında, frazeologizmlər isə qrammatik formalar əsasında yaranır;
- 7) frazeoloji birləşmələr sintaktik, mürəkkəb sözlər isə leksik vahidlər hesab olunur;
- 8) mürəkkəb sözlərin mənasını məndən kənar da başa düşmək olar, lakin frazeologizmin mənasını kontekst daxilində bilmək mümkündür;
- 9) mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri arasına söz artırmaq mümkündür, lakin frazeologizmlərin tərkib hissələri arasına söz daxil etmək mümkün deyil;
- 10) mürəkkəb sözlərin dildə ekvivalentləri yoxdur, frazeoloji birləşmələrin isə dildə variantları mövcuddur;
- 11) mürəkkəb sözlər bir vurğu altında deyilsə, frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrini təşkil edən sözlərin hər birinin öz vurğuları olur [13, s.263, 265].

Frazeologizmlər struktur baxımdan da öyrənilir. Struktur baxımından frazeoloji birləşmələrin araşdırılması İ.A. Boduen de Kurtenenin adı ilə bağlıdır. Öz elmi fəaliyyətinin başlanğıcında İ.A. Boduen de Kurtene alman dilində yazdığı məqalədə sintaktik cəhətdən üzvlənməyən ifadələri bu şəkildə dəyərləndirmişdi: “Yaradıcı iş olmadıqda avtomatik təkrarlar zamanı bütöv cümlələr sintaktik cəhətdən bölünməz olur. Onlar atalar sözləri, məsəllərdir”. Əlavə edə bilərik ki, İ.A. Boduen de Kurtene “frazeologiya” terminindən istifadə etməyib [8, s.22].

Belə ki, frazeoloji birləşmələr komponentlərin sayına uyğun olaraq üç qrupa bölünə bilər:

1. İki komponentli frazeoloji birləşmələr. Məsələn, Azərbaycan dilində *gözü düşmək*, *göylərdə uçmaq*, *divara dirəmək*, *dodağını sallamaq*, *özündən çıxmaq*, ingilis dilində *to lose heart* (*kefi pozulmaq*), *to make uneasy* (*nigaran etmək*), *to lose wool* (*hirsənmək (acıqlanmaq)*), *to see red* (*əsbədən qızarmaq*), *to feel blue* (*depressiyaya düşmək*) *to cry five* (*xəcalət çəkmək (utanmaq)*) və s. [42];

2. Üç komponentli frazeoloji birləşmələr. Məsələn, Azərbaycan dilində *başını dik tutmaq, başını divara vurmaq, ciyəri ağzına gəlmək, dərisinə gor doldurmaq*, ingilis dilində *to be terribly frightened (ciyəri ağzına gəlmək), in a black mood (əsəbiləşmək), to pile up the agony (dəhşətə gətirmək)* və s. [38];

3. Üçdən artıq komponentli frazeoloji birləşmələr. Məsələn, Azərbaycan dilində *ağlını itirincəyə qədər içmək, adamın ödü ağzına gəlir, elə bil ürəyimə su səpildi, gözünün yaşı sel kimi axır, xoşbəxt ulduz altında doğulmaq* ingilis dilində *to be apple of my eye (göz bəbəyi olmaq), to cry one's eyes out (gözləri çıxanadək ağlamaq), to have really long faces now (məyus olmaq)* və s. [40];

Frazeoloji birləşmələr komponentlərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasına uyğun olaraq aşağıdakı qruplara bölünür:

1. İsmi frazeoloji birləşmələr – belə frazeoloji birləşmələrin tərəfləri, əsasən, adlarla ifadə olunur və qeyri-feili frazeoloji birləşmələr olaraq da adlandırılır. Məsələn, Azərbaycan dilində: *qulaq sırğası, dəvəsi ölmüş ərəb, qulağımızın dibi*, ingilis dilində *a stony heart (daş qəbli), good for nothing (istifadəsiz), more dead than alive (çox yorğun)* və s.

2. Feili frazeologizmlərdə isə əsas tərəf feillə ifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində *aldən düşmək, yaşa dolmaq, quzuya dönmək, aldən düşmək*, [33, s.166;167] ingilis dilində *to show the white feather (qorxmaq), to see red (əsəbdən qızarmaq)* və s.

Dildə elə frazeologizmlər var ki, cümlə şəklindədirlər və kommunikativ funksiya daşıya bilirlər. Belə frazeoloji birləşmələr cümlə tipli frazeoloji birləşmələr və ya kommunikativ frazeoloji birləşmələr adlandırılır. Məsələn, Azərbaycan dilində *Yağışdan çıxıb, yağmura düşdüm; Haranın daşını başıma salım; Üzünə baxanda göz qamaşır*; ingilis dilində *My heart is in my mouth (ürəyim ağzıma gəldi)* və s. Bu tip frazeoloji birləşmələr cümlə kimi bitmiş bir fikri bildirir və tam bir məna ifadə edir. Dilçilik ədəbiyyatlarında frazeoloji vahidlərin növlərinin semantik təsnifatı mühüm əhəmiyyət daşıyan məsələlərdəndir.

Ş. Balli özünün “Üslubiyyatın xülasəsi” kitabında frazeoloji vahidlərin ilkin təsnifatını verib. Orada qeyd olunub ki, dildə bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən

bir-biri ilə daha sıx bağlılığa malik olur. Ş. Balli söz birləşmələrini dörd qrupa bölüb [17, s.6]:

1. Sərbəst söz birləşmələri – bu cür birləşmələrin hər bir komponenti ayrılıqda olduğu kimi birləşmə daxilində də öz müstəqil mənasını qoruyub saxlayır və parçalana bilər.
2. Adi birləşmələr – bu söz birləşmələrinin komponentləri qismən müstəqil olur və tərkibində bəzi dəyişikliklər etmək mümkün olur.
3. Frazeoloji qrup – bu söz birləşmələrinin komponentəri nisbi şəkildə müstəqilliklərini qoruyub saxlayır. Belə frazeoloji birləşmələrdə tərəflərin qismən başqa sözlə əvəz edilməsi mümkün olur.
4. Frazeoloji birləşmələr – komponentlər tamamilə bir-biri ilə sıx əlaqədə olur və tərəflər birləşərək bir ümumi məna ifadə edirlər [21].

Rus dili materialları əsasında sabit söz birləşmələrinin tərəflərinin məna və qrammatik baxımdan qovuşma dərəcəsinə görə təsnifi ilk dəfə olaraq V.V. Vinqradov tərəfindən həyata keçirilib. O, frazeoloji birləşmələri sözlərin ekvivalenti, frazeoloji birlikləri isə sözlərə potensial ekvivalent olaraq qəbul edib [33, s.13]. Belə ki, V.V. Vinqradov frazeoloji vahidlərin təsnifatını hazırlayıb. Təbii olaraq, onun təsnifatı məhz “semantik təsnifat” adlandırılır. Bu təsnifata uyğun olaraq, frazeoloji vahidlərin növləri aşağıdakılardır:

- 1) frazeoloji qovuşmalar;
- 2) frazeoloji uyuşmalar;
- 3) frazeoloji birləşmələr.

Frazeoloji qovuşmaların tərkib hissələri ayrılıqda müstəqil məna ifadə etsə də, bütövlükdə ümumi bir məna ifadə edirlər. Məsələn, Azərbaycan dilində *dəridən çıxmaq*, *gözü su içməmək*, ingilis dilində *to kick the bucket* (ölmək), *to show the white feather* (qorxmaq) və s. Bu tip frazeoloji birləşmələrdə komponentlər arasında məna və struktur baxımından sıx bağlılıq vardır. Onların tərkib hissələri arasına heç bir söz əlavə etmək və ya komponentləri başqa sözlərlə əvəz etmək olmur [13, s.270].

Frazeoloji uyuşmalarda (birliklər) komponentlərdən birinin müstəqil mənasının zəif də olsa, hiss olunması əsas hesab olunur və aydın şəkildə anlaşılır. Frazeoloji birliklər məna baxımından bölünməz olurlar və komponentlərdən biri

müstəqil mənasını qoruyub saxlayır. Məsələn, Azərbaycan dilində *gözə gəlmək, fikrə getmək, söz güləşdirmək, baş əymək*, ingilis dilində *to put a spear in somebody's wheel (badalaq gəlmək), to crush in the bud (bələkdə ikən məhv etmək)* və s. [32, s.162].

Frazeoloji birləşmələrdə tərkib hissələr müstəqil olmaqla bərabər, onlar mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, əsas və asılı tərəflər arasına söz artırmaq mümkündür. Eyni zamanda belə birləşmələrdə sözün biri o birinə, yəni müstəqil mənə ifadə edənə bir növ təhkim olunmuş olur. Bu növ frazeoloji birləşmələrdə müstəqil mənasını saxlayan söz əsas, saxlamayan tərəf isə asılı tərəf adlanır. Məsələn, Azərbaycan dilində *imtahan vermək, tədbir görmək, cavab vermək* ingilis dilində *to gain victory (qələbə qazanmaq), to make a mistake (səhv etmək)* və s. [32, s.164,165].

V.V. Vinqradovun bu təsnifatı bir sıra dilçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Belə ki, I.V. Arnold frazeoloji vahidlərin arasındakı semantik mənə xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq üç növün olduğunu qeyd edib: frazeoloji qovuşmalar (phraseological fusions), frazeoloji birliklər/uyuşmalar (phraseological unities), frazeoloji birləşmələr (phraseological combinations) [29, s.170].

R.S.Ginzburq da frazeologizmlərin üç növünün olduğunu qeyd edib: frazeoloji qovuşmalar (phraseological fusions), frazeoloji birliklər (phraseological unities), frazeoloji birləşmələr (phraseological collocations) [31, s.75].

I.V. Arnold və R.S. Ginzburq V.V. Vinqradovun bölgüsünü frazeoloji vahidlərin əsas təsnifatı olaraq qəbul ediblər.

“N.M. Şanski frazeologiyanın sərhədlərini daha da genişləndirdi. V.V. Vinqradovun bölgüsünə daxil olan frazeoloji uyuşmalar, frazeoloji birikmələr və frazeoloji birləşmələr qruplarına frazeoloji ifadələri də daxil etdi. Frazeoloji vahidlərin sonuncu qrupunu səciyyələndirərkən N.M.Şanski özü onların sərbəst söz birləşmələrindən heç nə ilə fərqlənmədiyini qeyd edib” [27, s.39,40].

Azərbaycan dilçiliyində B. Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” və A. Qurbanov “Ümumi dilçilik” kitabında frazeoloji vahidlərin üç növü haqqında məlumat veriblər: frazeoloji qovuşma, frazeoloji birlik (uyuşmalar),

frazeoloji birləşmə. Onların bölgüləri də V.V. Vinqradovun təsnifatına əsaslanır. V.V. Vinqradovun bu təsnifatının tərəfdarları olsa da, onun bölgüsündə nöqsanlar olduğunu qeyd edən dilçilər də olmuşdur. Bu nöqsanlar N.N. Amosova, A.V. Kunin və başqa dilçilər tərəfindən ortaya çıxarılıb. İlk olaraq göstərilib ki, V.V. Vinqradovun təsnifatında frazeoloji vahidlərin üçüncü növü olan frazeoloji birləşmələr bir çox dilçilər tərəfindən frazeoloji vahid olaraq qəbul olunmur. Eyni zamanda V.V. Vinqradov təsnifatında frazeoloji vahidlərin struktur məsələlərinə diqqət yetirməyib [32, s.173].

N.N. Amosova frazeoloji vahidlərin kontekstə əsasən, təsnifatını qeyd edib. O, kontekstin iki növünün olduğunu göstərib: sabit kontekst (invariable context) və qeyri-sabit kontekst (variable context). Dilçi frazeoloji vahidlərin sabit kontekstin vahidləri olduğunu müəyyənləşdirib. Fikrimizcə, bu məsələ məhz frazeoloji vahidlərin sabit söz birləşmələri olması faktı ilə bağlıdır. N.N. Amosova bütün frazeoloji vahidləri iki qrupa bölüb: 1) frazemlər, 2) idiomlar [33, s.174]. N.N. Amosova “İngilis dili frazeologiyasının əsasları” kitabının müəllifidir. Burada o, frazeologiyanın tədqiqat prinsiplərini müəyyənləşdirib. “Frazeologiyanın tədqiq olunmasında 4 əsas prinsipin olduğunu göstərib:

- 1) frazeoloji materialın ilkin mərhələsi sinxron xarakter daşmalıdır;
- 2) frazeoloji materialın araşdırılması metodu obyektiv olmalıdır;
- 3) metodun seçilməsi zamanı mövcud dilin özünəməxsus cəhətləri nəzərə alınmalıdır;
- 4) ingilis dili analitik struktura malik olduğu üçün dildə birləşmələrin tərəfləri arasında əlaqənin özünəməxsusluğu nəzərə alınmalıdır” [8, s.28].

A.V. Kuninin təsnifatına əsasən, bütün frazeoloji vahidlər 4 qrupa bölünür:

- 1) nominativ frazeoloji vahidlər (nominative phraseological units);
- 2) nominativ-kommunikativ frazeoloji vahidlər (nominating communicative phraseological units);
- 3) nida kimi işlənən frazeoloji vahidlər (interjectional phraseological units);
- 4) kommunikativ frazeoloji vahidlər (communicative phraseological units).

A.V. Kuninin təsnifatı frazeoloji vahidlərin məna, struktur və funksiya baxımından qruplaşdırılmasına əsaslanır [32, s.175].

N.N. Amosova və A.V. Kunin V.V. Vinqradovun təsnifatında müəyyən nöqsanların olduğunu qeyd etsələr də, onların bölgüləri ardıcıl hesab olunmur. Ədəbiyyatların əksəriyyətində də V.V. Vinqradovun təsnifatı əsas götürülür.

1.2. Emosemiyalı frazeologizmlərin tədqiqat tarixindən

Frazeologizmlərin bir qismini insanların hisslərini, psixoloji vəziyyətlərini, qəzəb, qorxu, sevinc, kədər, təəccüb, bir sözlə, emosiyalarını ifadə edən birləşmələr təşkil edir. Bu cür frazeoloji birləşmələr emosemiyalı frazeoloji birləşmələr adlanır. Emosemiyalı frazeoloji birləşmələr həm müsbət, həm mənfi, həm də mənfi və müsbət xüsusiyyətləri özündə birləşdirən qruplara bölünür. Belə ki, birinci qrupa müsbət keyfiyyətlərə malik olan frazeoloji birləşmələr, ikinci qrupa mənfi keyfiyyətlərə malik olan frazeoloji birləşmələr, üçüncü qrupa isə həm müsbət, həm də mənfi keyfiyyətləri bildirən frazeoloji birləşmələr daxildir. Qeyd etmiş olduğumuz qruplar da yarımqruplara bölünür. İlk qrupa sevinc, sevgi, heyranlıq hissləri ifadə edən yarımqruplar daxildir [22, s.126]. Məsələn:

Sevinc: *To be born lucky / to be born under a lucky star / one must thank one's lucky star - bəxti ayaq üstə olmaq (xoşbəxt olmaq)*

Lit. one's wings have grown / to acquire wings / to be uplifted / to be filled with inspiration / to be encouraged by smth. - qanad alıb uçmaq

To fall about laughing / to rock with laughter / to roar with laughter / to split one's sides with laughter / to clutch one's sides / to be killing oneself with laughter / to burst into heavy laughter - bağırsaqları qırılmaq (gülməkdən)

To walk on air / to tread on air / to be transported with joy - sevincindən uçmaq

To be on top of the world - kefi çırtıq çalmaq, kefi doxsan doqquz vurmaq

To sit on top of the world / to be at one's best / to be in good (great) form / to be in a good vein / full of beans - kefi kök olmaq

To tickle someone pink – dünyanı bağıslamaq (bir kəsi çox sevindirmək)

To be (up) in the clouds / to have one's head in the clouds / to be in cloudland / to

live in cloudland / to go woolgathering, happy as a lark / happy as a king / happy as a box of birds / full of beans / Austr. happy as a possum up a gum-tree - göylərdə uçmaq (sevinc)

To tread on air / to walk upon air / to be all over oneself / to sit on the top of the world / to be in the seventh heaven - şadlığından yerə-göyə sığmamaq

To throw one's hat into the air / to take a leap for joy / to walk on air / to tread on air / to be transported with joy / to be beside oneself (to jump with joy, triumph, etc.) - papağını göyə atmaq və s. [51].

Sevgi, heyranlıq: to lose one's sense / captivated completely (to fall in love with someone) – ağı çıxmaq (vurulmaq, aşiq olmaq)

To be over head and ears in love with someone / to fall head over heels in love with someone / to be up to the ears in love with someone / to lose one's head about someone or smth. / to go nuts over smth. / to go into ecstasies about someone or smth. / to go quite wild about someone or smth. - bənd olmaq (bərək vurulmaq)

Head over heels in love – bir-birinin vurğunu olmaq (dəlicəsinə sevmək)

To love with all one's heart and soul – bütüən qəlbi və ruhu ilə sevmək

To date on someone / to lose one's head over someone or smth. / to be enchanted by someone or smth. / to love someone madly / to fall madly in love with someone / to love someone to distraction - dəli kimi sevmək (dəlicəsinə vurulmaq, çilğincasına, hədsiz dərəcədə sevmək, heyran olmaq)

To be head over head and ears in love with someone / to fall head over heels in love with someone / to be up to the ears in love with someone - eşqi topuğuna vurmaq və s. [42].

İkinci qrupa qorxu, qəzəb, kədər və s. kimi mənfi emosiyalar ifadə edən frazeoloji birləşmələr daxildir [22, s.127]. Nümunələrə nəzər salaq:

Qorxu: My heart is in my mouth – ürəyim ağzıma gəldi

To be terribly frightened - ciyəri ağzına gəlmək

To fear someone or smth. an evil spirit - oddan qorxan kimi qorxmaq

It turns one's stomach / it makes one sick / it chokes the soul out of you - ödü ağzına gəlmək

To feel shiver - canına vic-vicə düşmək

To look like a ghost – elə bil şeytan görüb (bərk qorxmaq)

To lay up one's heels / to drop off the hooks - bağı çatlamaq , bağı yarımaq

To give someone a fright / to startle someone mortally / to scare someone stiff / to pile it on - bağrını yarmaq (qorxutmaq), bağrını sökmək

To raise a panic / to cause a scare / to give someone a fright (to frighten, terrify, horrify someone) – vahiməyə salmaq

To give smb. the creeps – vəlvələ götürmək (bədən ürpərdici vahimə, qorxu)

To be back out / to slink away / to show the white feather / to wash one's hands off smth. - başını dürtməyə kol axtarmaq (qorxu)

One's blood freezes (chills) / one's blood turns to ice / one feels the blood freeze in his (her) veins / one is terror-stricken (terror-struck) - adamın tükləri ürpərir

To lose the power of speech / to lose one's tongue / one's tongue failed one / one has seen a wolf - ağızında dili qurumaq və s. [42].

Qəzəb: *To splutter with anger - acığından boğulmaq*

To be blind with rage - acığından gözü heç nə görməmək

To flush with anger - acığından partlamaq

To hit the ceiling – baqşını divara vurmaq (çox əsəbiləşmək)

One's blood rose in a jet / to choke with anger (to become furious) - boğazını qəhər tutmaq (bərk hirslənmək)

To get one's knife into someone – bıçağını bir kəsə qarşı itiləmək (bir kəsə acığı tutmaq)

To bear a grudge against someone / to nurse a grudge against someone / to owe a grudge against someone / to bear someone ill-will / to have a down on someone – dişini dişinə qıcamaq (hirslənmək)

To drive someone off his rocker / to make someone all hot and bothered / Cf. to drive someone crazy (frantic, mad) - (bir kəsi) divara çıxartmaq (bərk hirsləndirmək)

To cause action against someone / to cause counteraction - acığa salmaq

To blaze with indignation / to fly into a rage - acıqdan zəncir çeynəmək və s. [51].

Kədər: *To sting someone / to wound someone / to upset someone - kefinə*

dəymək (məyusluq hissi)

To spoil the mass for someone / to play havoc / to piss on someone's fireworks / to upset someone's mood / to put someone out of humour / to put over - kefinə soğan doğramaq

To shadow smth. / to cast a shadow on (upon) smth. / to throw a damp(er) on (upon) smth – kədərləndirmək (qəmləndirmək)

To lose heart / to be apathetic / to be disheartened – qanadları qırılmaq (ruhdan düşmək)

To wear out someone's nerves / to fray someone's nerves / to make someone nervous / to worry one's head off - qanı qaralmaq, qanı qətrana dönmək

To be scared to death / to be frightened to the last - ürəyi qırılmaq

To make the heart sick / to evoke despair / to bore to death – ürəyini sıxmaq və s. [42; 45]

Üçüncü qrupa təəccüb, həyəcan bildirən frazeoloji birləşmələr daxildir [22, s.128]:

Təəccüb: To be struck dumb (speechless) / to gape with wonder / to be openmouthed with astonishment (to be amazed at smth. / charmed / taken with / to be taken back) - ağızı açıq qalmaq

To put someone into a difficult position - boğazını qurutmaq (təəccübləndirmək)

To make smb. sit up - mat qoymaq

Someone's eyes are popping out with fear (effort, pain, etc.) - gözləri kəlləsinə çıxmaq

One can but marvel at smth. - əli üzündə qalmaq (təəccüblənmək)

To knock someone off his pins – heyrətə salmaq

To throw (lift) up one's hands / to spread one's arms (in amazement, despair, dismay, surprise, etc.) / to stand petrified (to gape) - mat qalmaq və s. [42; 51].

Həyəcan: To make a great fuss about smth. / someone is thrown into a panic / one fusses about smth. / someone bustles / one is startled / one takes alarm - əl-ayağa düşmək (həyəcanlanmaq)

To cause a hurly-burly / to cause a great fuss / to cause a bustle / to cause a

confusion / to throw someone into a panic / to cause a commotion - əl-ayağa salmaq (həyəcanlandırmaq)

That's someone's headache / someone worries about someone or smth. / that's someone's funeral - halına qalmaq (həyəcan keçirmək)

To strike someone to the core / to cut (to sting) someone to the quick - həyəcana gətirmək və s. [45]

Frazeoloji birləşmələrin bir növü kimi emotiv frazeoloji birləşmələr dilin lüğət tərkibinin parlaq və canlı hissəsini təşkil edir, hər bir fikrə canlılıq və ifadəlilik verir. Hislərin və emosiyaların yazılı və şifahi nitqdə ifadə edilməsinə kömək edir. Dilin emotiv funksiyası frazeoloji birləşmələrdən ibarət mətnlərdə özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Emotiv funksiya müəllifin subyektiv aləmi, fərdi baxışları ilə əlaqədar olaraq meydana çıxır. Başqa sözlərlə desək, söz sənətkarının duyğu və emosiyalarının onun nitq predmetinə, təsvir olunan əşya və hadisəyə, ondan doğan təəssürata öz təsirini əks etdirir. Ümumiyyətlə, qeyd edə bilərik ki, bu funksiya birbaşa müəllifin özü ilə bağlılıq təşkil edir [12, s.6].

Emotiv frazeoloji birləşmələr emosional əlaqələrə əsaslanan subyekt-obyekt əlaqələrini ifadə edir. Eyni zamanda bu frazeoloji birləşmələr cəmiyyətin üzvlərində adekvat emosiyalar yaradır.

Emosemiyalı frazeoloji birləşmələr xalqlara məxsus “dünyanın dil mənzərəsi”ni özündə əks etdirir. Buna uyğun olaraq, həmin cəmiyyətin kimliyi, etnopsixologiyası haqqında maraqlı informasiyalar ortaya qoyur [2]. Bu kontekstə əsasən, qeyd edə bilərik ki, cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə bağlı qazanılmış bilik və məlumatlar həmin cəmiyyətin nümayəndələrinin emosional düşüncələrinə uyğun olaraq dəyərləndirilir. Bu frazeoloji birləşmələr vasitəsilə həll yolu qazanmış olur.

Dilin emosemiyalı frazeoloji vahidləri və ya emotiv frazeologizmlər həmin dil daşıyıcılarının “yaxşı-pis”, “doğru-yalnız” və s. mühüm məfhumlara münasibəti ifadə edir [1].

C. Abdullayevanın “İngilis dilindəki emosemiyalı frazeologizmlər – dünyanın dil mənzərəsinin inikası kimi” məqaləsində qeyd olunduğu kimi, emotivliyin emosionallıqla eyni mahiyyət kəsb etməsi fikri doğru deyil. Çünki emotivlik

deyiləndə əslində dil vahidlərində və onların semantikasında emosionallığın çatdırılması nəzərdə tutulur.

Bu baxımdan ingilis dilində müsbət və mənfi mənə çalarlı emotiv ifadələri araşdırmış A.B. Selyayevin mövqeyi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Dilçi yazır: “Emosional proseslər insan həyatında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onlar insanların bütün fəaliyyət sahələrində, o cümlədən nitq fəaliyyətində də özünü göstərir”.

Emosemiyalı frazeologizmlər bədii, publisist və digər üslublarda da istifadə olunur. Xüsusilə də, bədii üslubda istifadəni qeyd etmək yerinə düşər. Emosemiyalı frazeoloji birləşmələr yazıçının duyğularını dəqiq şəkildə oxucuya çatdırır.

İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibi emosemiyalı frazeoloji birləşmələrlə zəngindir. Nümunələrə nəzər salaq:

İngilis dilində: *When Jane was in the village, she was as happy as a king.*

Azərbaycan dilində:

- *Ceyran, indi mən göyün yeddinci qatındayam. Yox desən, ordan guppultu ilə yerə düşəcəm.*

- *Niyə elə göyün yeddinci qatında qal!* [Əhməd haradır? filmi]

Belə ki, hər iki dildə də istifadə etdiyimiz emosemiyalı frazeoloji birləşmələrdə komponentlərdən heç biri öz leksik mənasında işlənməyib və birləşərək ümumi bir mənə ifadə edirlər. Fikrimizcə, ingilis dilindəki *as happy as king* emosemiyalı frazeologizmi Azərbaycan dilində *göyün yeddinci qatında olmaq* frazeoloji birləşməsi ilə eyni mənə yükünü ifadə edir. Hər iki dildəki emosemiyalı frazeoloji birləşmələr çox xoşbəxt olmaq anlamını ifadə edir. Təbii ki, çox xoşbəxt olduğumuzu sadəcə “Mən çox xoşbəxtəm” deməklə də ifadə edirik, lakin bu frazeoloji birləşmələrdən istifadə etməklə duyğularımızı daha dərin şəkildə qarşı tərəfə ötürməyi bacarıyıq və daha çox diqqət çəkmiş oluruq.

Emosemiyalı frazeoloji birləşmələrin yaranma tarixi çox qədimdir [24, s.154].

Belə ki, onlar iki mənbə əsasında yaranır:

1. Dilin daxili imkanları əsasında,
2. Alınmalar əsasında.

Dilin daxili imkanları əsasında deyildikdə, həmin dilin mənsub olduğu xalqın

folkloru, mədəniyyəti, dini, bədii ədəbiyyatı, şifahi xalq ədəbiyyatı, dilin daxili strukturları əsasında yaranan frazeoloji birləşmələr nəzərdə tutulur. Məsələn: *to carry coal to Newcastle, as white as snow, ayağının altını qazmaq, əli qaşınmaq, papağını göyə atmaq* və s.

Alınmalar əsasında deyildikdə isə adından da görüldüyü kimi başqa dillər hesabına yaradılmış frazeoloji birləşmələr nəzərdə tutulur. Məsələn: *as possum up a gumtree, to be happy as a boxing kangaroo in fogtime, qan ağlamaq, burnundan gətirmək, iki eşşəyin arpasını bölə bilməmək* və s.

Emosemiyalı frazeologizmlərin araşdırılmasında mühüm məsələrdən biri “şaqli kontekst” problemdir [1]. Frazeologizmlərin dərinədən öyrənilməsi və araşdırılması “şaqli kontekst” anlayışını üzə çıxarır. Bəs “şaqli kontekst” anlayışı nədir, o, özündə hansı anlayışları ehtiva edir?

“Şaqli kontekst” tarixi – müəyyən biliklərin başa düşülməsi üçün zəruri olan informasiyadır. Elmi araşdırmalarda “şaqli kontekst” filoloji problem olaraq göstərilmiş və konkret bir mətnə tarixi-filoloji məlumatların öyrənilməsi ilə əlaqəli olduğu müəyyən edilmişdir [28].

“Kontekst” termini çoxmənalı bir termdir, belə ki, bir sıra terminoloji lüğətlərdə bu terminə rast gəlməyimiz mümkündür. Bu lüğətlərdən birində, O.S.Axmanovanın “Dilçilik terminlərinin lüğəti”ndə “kontekst” anlayışı belə göstərilib:

1. Mövcud dil vahidinin linqvistik əhatəsi, şərt, nitqdə mövcud elementin istifadə xüsusiyyəti. Nitq konteksti.
2. Yazılı nitqin tərkibinə daxil olan söz və ya ifadənin mənasını müəyyənləşdirməyə icazə verən məna əlaqəsinin bir hissəsi.

Kontekst mətnin oxucu tərəfindən anlaşılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biridir. Hər hansı bir müəllif tərəfindən yazılmış mətnin hərtərəfli dərk olunması o zaman baş verir ki, mətnin bütün elementlərini və komponentləri dərinədən təhlil edilib müqayisə edilir. Buna görə də mətn daxilindəki hər hansı dil işarəsinin digəri ilə əvəzlənməsi kontekstdən kənarında baş verə bilməz. Kontekst oxucu tərəfindən anlaşılan olduğu və birmənalı qarşılandığı zaman üfüqi kontekstdən

danışmaq olar. Lakin anlama problematik xarakter daşıyarsa, o zaman kontekst şaquli olur. “Şaquli kontekst” özündə tarixi – filoloji xarakterli məlumat ehtiva edir. Bu məlumatın qavranılması və şərhini oxucudan fon biliyi tələb edir. Oxucu və müəllifin fon bilikləri nə qədər kəşşə, oxucu tərəfindən bu və ya digər əsərin şərhini bir o qədər adekvat və tam olur.

“Şaquli kontekst” filoloji problem kimi dilçilik ədəbiyyatında çox mühüm yer tutur və illərdir ki, öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Şaquli kontekstlə əlaqəli araşdırmalar müxtəlif semiotik nöqtəyi – nəzərdən mətnlərin fərqli növlərinə əsaslanmaqla aparıla bilər. Bu tədqiqata filoloji yanaşma tətbiq edilir. Bir qayda olaraq, tədqiqatçılar şaquli kontekstin linqvistik ifadə vasitələrini onların mənşəyinə, məsələn, onların ədəbi, coğrafi, mədəni və s. olmasına görə qruplara bölməyə çalışmışlar.

“Şaquli kontekst” anlayışının tədqiqatının bir digər aspekti dil vasitələrinin tematik qruplarının təhlilinə əsaslanır. Burada sevgiyə, insan emosiyalarına, mənzərənin təsvirinə, obrazın daxili vəziyyətinə aid olan müxtəlif dil vasitələrindən söhbət gedə bilər. Fikrimizcə, bu aspekt bilavasitə emosemiyalı frazeologizmlərlə bağlılıq təşkil edir.

O.S. Akhmanova və I.V. Gyubbenet şaquli konteksti iki növə ayırmışlar: filoloji və sosio-tarixi şaquli kontekst [28].

I.V. Gyubbenetin sözlərinə görə, sosio-tarixi şaquli kontekstin əlamətləri linqvistik vasitələr, yəni reaksiyanı ifadə edən sözlər, ifadələrdir. Bununla yanaşı, I.V. Gyubbenet sosio-tarixi şaquli kontekstin ifadəsini tapdığı nitq hallarının siyahısını təqdim edir. Bunlar insanların görünüşü, xarakteri və davranışı, yaşayış yerləri, geyimləri, ev əşyaları, heyvanları, təbii hadisələri, məşhur əyləncələri, ictimai həyatları, sənət əsərləri və ədəbiyyatlarını ifadə edən sözləri ehtiva edir. Reallığı ifadə edən sözlər bir millətin nümayəndələrinin dünyagörüşünü anlamaq üçün əsas ola biləcək məlumatları əhatə edir.

Filoloji şaquli kontekst müəllifin mətninin, bu və ya digər görüntünün və ya epizodun verildiyi mənbənin dərhal qarşılıqlı təsvirinə əsaslanır. Bu təsvirlə birlikdə yeni yaradılmış mətdə birinci mənbədən alınmış birləşmələrin, təfərrüatların və

detalların bütün növləri görünür. Filoloji şaquli kontekst bədii və xarici ədəbiyyat, mifologiya və folklor mətnləri olan proto-mətnlərlə bağlıdır. Filoloji şaquli kontekstin linqvistik ifadə vasitələrinə iqtibaslar, kinayələr və deyimlər daxildir [28].

M. Ananyina və B.A. Uskova İ.V. Gyubbenetin şaquli kontekstin və hər bir sözün şaquli kontekstinin mövcudluğu barədə söylədiyi fikirlərə istinad edərək Uilyam Somerset Moemin “Razor’s Edge” – “Şeytanın qurbanları” romanının bir mətnini təhlil edərək şaquli kontekstin aşağıdakı ifadə vasitələrini ayırıblar: sitat və alluziyalar, epitetlər, aforizmlər, perifrazalar, metonimiyalar, metaforalar, hiperbola, söz birləşməsi və söz təkrarları, müqayisə, reallıq bildirən sözlər – coğrafi adlar, yemək, jurnal, çap olunmuş sənəd, şərab adları, siqaret adları, bayramlar, müəssisə və xidmətlər, oyun və əyləncələr. Onlar göstərib ki, qeyd etdikləri vasitələrlə yanaşı, şaquli kontekstin cümlə və mətn səviyyəsində də reallaşma vasitələri də mövcuddur. Bunlara ətraf şəraitin linqvistik xarakteristikaları, personajın həyat tərzini və s. daxildir. Şaquli kontekstin ifadə vasitələri onların yerinə yetirdikləri funksiya nöqtəyi – nəzərdən tədqiq edilmişdir.

A.V.Kunin idiomatik ifadələrin kommunikativ, semantik, pragmatik funksiyalarını müəyyənləşdirmişdir. Kommunikativ funksiyanın sərhədləri çərçivəsində, eyni zamanda, koqnitiv və nominativ funksiyalar da reallaşır. Aşağıdakı misallara baxaq:

Romanın baş qəhrəmanı özünün fransız qadın Suzanne Rouvierlə söhbətinin təsvirini verir. Fransız qadın öz sevgilisini belə təsvir edir: *“He was good, my dear,” she told me. “He was immensely tall, as tall as the Eiffel Tower, with great broad shoulders and a magnificent chest...”* - *“O yaxşı idi, əzizim”, o, mənə dedi. “O, son dərəcə, Eyfel qülləsi kimi hündür idi, olduqca enli və çox gözəl çiyinləri var idi...”*.

Bu nümunədə 2 ifadə vasitəsinin olduğu qeyd olunub: üstüörtülü bənzətmə və hiperbola. Burada şaquli kontekst koqnitiv funksiyanı yerinə yetirir. Koqnitiv funksiya kollektiv dünyagörüşünü, xarakter dünyasının individual rəsmi əks etdirir. Suzanne öz sevgilisini kişi gözəlliyi və gücünü təcəssüm edən və ona tanış simvol olan Eyfel qülləsi prizmasından görür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu kontekstdə emotiv – ekspressiv və ekspressiv – fiqurativ (təsviri) funksiyalar da yerinə

yetirilmişdir. Lakin fikrimizcə, nümunədə verilmiş “as tall as the Eiffel tower” emosemiyalı frazeologizm olaraq qəbul olunmur. Çünki qeyd olunmuş frazeoloji birləşmə yalnız obrazın xarici təsvirini verir, emosemiyalı frazeologizmlərdə isə emosiyaların ifadəsi nəzərdə tutulur.

“Şaquli kontekst” məsələsi O.S. Axmanova, İ.V. Gyubbenet, ilə yanaşı, V.V. Vinqradov, L.V. Polubiçenko və digər tədqiqatçıların tədqiqat əsərlərində işlənmişdir. Bu elmi araşdırmalarda sübut olunmuşdur ki, “şaquli kontekst” anlayışı filoloji anlayışdır və tarixi – filoloji informasiya ilə bağlı tədqiqatla əlaqəlidir.

Akademik V.V. Vinqradov göstərmişdir ki, şaquli kontekst reallığı ifadə edən sözlərdə öz əksini tapır. Amma bu növ şaquli kontekstin reallaşması düşünülmüş xarakter daşıya bilər [37, s.42]. M.A. Ananyina isə bildirmişdir ki, “şaquli kontekst” ifadəsi filoloji problemdir və o, hər hansı bir mətn daxilində qeyd edilmiş tarixi-filoloji məlumatların öyrənilməsi ilə bağlıdır.

L.V.Polubiçenko öz araşdırmalarında bu təsnifatı daha da genişləndirərək filoloji şaquli kontekstin sintaqmatik və assosiativ növlərini ayırd edir. Sintaqmatik şaquli kontekst “şifahi incəsənət yaradıcılığına aid bütün orijinal əsərlərin oxşarlıq və fərqlərinə nəzər salınması və meydana çıxarılmasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda assosiativ şaquli kontekst birbaşa olaraq bədii əsərdə sitat və allyuziyaların fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqəlidir.

Alimlərin fikirlərini müqayisə edərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, “şaquli kontekst” frazeoloji birləşmələrin necə, hansı şəraitdə meydana gəlməsi, bir sözlə, dini, ədəbi, coğrafi, tarixi, mədəni və s. kimi mənşəyə görə təsnif olunması, onun hansı kontekstdə işlədilməsi ilə sıx şəkildə əlaqəlidir və frazeologizmlərin müəyyən əlamətlərə, digər sözlə, hansı frazeosemantik sahələrə görə bölünməsinə, təsnifatını nəzərdə tutur.

Frazeosemantik sahə nədir? Müasir dövrdə dil haqqında elmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bir sıra yeni anlayışlar meydana çıxır. Bu anlayışlar bu və ya digər şəkildə tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq olunur və elmi ədəbiyyata daxil edilir, eyni zamanda gələcək nəsillərə ötürülür. Bu anlayışlardan biri frazeologiya ilə birbaşa əlaqəsi olan frazeosemantik sahə anlayışıdır. Frazeosemantik sahə dilin semantik

sahəsinin bir parçası kimi dildə müəyyən mənə daşıyan və ünsiyyətin daha da axıcı olmasına, fikrin qüvvətli şəkildə ifadə edilməsinə xidmət edən frazeoloji birləşmələrin məcmusudur. Başqa sözlə, frazeologizmlər nəinki mənaların insanlar arasında ötürülməsinə xidmət edir, eyni zamanda o, hislərin ifadə vasitəsinə çevrilir. Frazeologizmlər dilin vacib ekspressiv vasitələridir [36].

Frazeologizmlər dilin ifadə vasitələrindən biri olub, özündə xalqın məişətini, tarixini və mədəniyyətini ehtiva edən dil vahididir. İlk dilimiz olan ana dilimiz və sonradan öyrənilən dillər bizim beyin yarımkürələrimizdə formalaşır və saxlanılır. Həmin dillər semantik sahə şəklində mövcud olur. Semantik sahənin bir hissəsi olan frazeosemantik sahə bir neçə yerə bölünür:

- 1) insanın xarici görkəmi ilə bağlı,
- 2) insanın daxili aləmi və ya əqli, mənəvi dünyası ilə bağlı,
- 3) insanın emosiyaları ilə bağlı frazeosemantik sahə.

Emosemiyalı frazeoloji birləşmələr birbaşa emosiyalar, insanların daxili aləmi ilə bağlı frazeosemantik sahə ilə əlaqədardır. İnsanların hislərini, psixoloji vəziyyətlərini, qorxu, qəzəb, sevinc, kədər, təəccüb, bir sözlə emosiyalarını ifadə edən birləşmələr emosemiyalı frazeologizmlər adlanır.

Şaquli kontekst baxımından, emosemiyalı frazeoloji birləşmələri iki qrupa bölmək olar:

1. tarixi “şaquli kontekst”ə əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlər,
2. qeyri-tarixi “şaquli kontekst”ə əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlər.

Tarixi hadisələrə əsaslanan “şaquli kontekst” deyildikdə adından da göründüyü kimi, etimologiyası tarixi hadisələrlə, tarixi faktlarla bağlı olan frazeoloji birləşmələr nəzərdə tutulur.

Qeyri-tarixi “şaquli kontekst”ə əsaslanan frazeoloji birləşmələr isə müxtəlif mənbələr əsasında yaranıb. Onların ən önəmlisi: folklor, bədii əsərlər, din və mifologiyadır.

II fəsil. İngilis dilindəki emosemiyalı frazeologizmlərdə “şaquli kontekst”

2.1. İngilis dilindəki emosemiyalı frazeologizmlərdə tarixi hadisələrə əsaslanan “şaquli kontekst”

Cəmilə Abdullayeva ingilis dilində “şaquli kontekstə” əsaslanan emosemiyalı frazeoloji birləşmələri tarixi şərtlənməyə uyğun olaraq üç qrupa bölüb:

1. “Qədim (antik) dövr tarixinə aid məlumatlara istinad edən emosemiyalı frazeologizmlər;
2. İngiltərə, Böyük Britaniya və s. ingilisdilli ölkə tarixinə, bu ölkələrin xalqlarının həyat tərzinə istinad edən emosemiyalı frazeologizmlər;
3. Digər xalqların həyat təzi və tarixinə aid məlumatlara əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlər” [2].

1. Birinci yarımqrupa daxil olan emosemiyalı frazeologizmlər aşağıdakılardır:

To cross the Rubicon, to pass the Rubicon - geri dönüşü olmayan addım atmaq, həddi keçmək, ifrata varmaq” mənalarını ifadə edir. Bu emosemiyalı frazeoloji birləşmənin “şaquli kontekst”i Qay Yuli Sezarın hakimiyyət dövrü ilə əlaqədardır. Beləliklə, Rubikon çay adıdır. Bu çay Roma imperiyasının Qay Yuli Sezarın hakimiyyət dövründəki sərhəddini qonşu ölkə Qalliyadan ayırırdı. Sezar senatın qərarına əsasən, bu sərhəddi keçə bilməzdi Lakin o, bu qərara məhəl qoymadan sərhəddi keçir və nəticə olaraq qısa bir zamanda imperiyanın hakiminə çevrilir [2]. Məsələn:

“Many European countries have crossed the Rubicon and taken the euro as their currency” [61].

“Look, if you cheat on this test, you are crossing the Rubicon, man. You can't take that back” [61].

“I think I crossed the Rubicon when I took this management position” [61].

To eat your heart out – çox bədbəxt hiss etmək, kədərlənmək anlamlarını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i antik dövrdə mövcud olmuş inamla əlaqədardır. Belə ki, antik dövrdə insanlar inanırdı ki, kədərləndikcə ürək kiçilir. Bir sözlə, insan kədərləndikcə

ürəyini yeyib bitirir. Hətta bu halı alma yeməyə bənzədirdilər. Deyirdilər ki, alma yeyərkən bir dişləm aldıqca o kiçilir. Ürək də eynən kədərləndikcə getgedə kiçilir [34, s.53]. Bu frazeoloji birləşmə müasir ingilis dilində hələ də istifadə olunur. Nümunəyə nəzər salaq:

“I feel just awful for Mary – she’s been eating her heart out ever since she found out she was rejected by her top-choice school” [61].

To be a Caesar’s wife – bütün şübhələrdən kənar olmaq mənasını ifadə edir. Bu frazeoloji birləşmə semantik baxımdan hörmət mənasını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i Roma imperiyasının böyük hökmdarı Yuliy Sezarın həyat yoldaşı Pompeyadan boşanması hadisəsi ilə bağlıdır. Tarixi mənbələrdə göstərildiyi kimi, Yuliy Sezarın ikinci həyat yoldaşı Pompeyanı yoldan çıxarmaq üçün Publius Clodius Pulcher adlı döyüşçü onun evinə qadın geyimində daxil olur. Bu hadisədən sonra Sezar keçmiş həyat yoldaşını dinləmədən ondan boşanır. Bu məsələ ilə bağlı Sezara çoxlu suallar verilir. Sezar Pompeyanın günahsız ola biləcəyi ilə bağlı suala belə cavab verir: “Sezarın arvadı bütün şübhələrdən kənar olmalıdır”. Bu ifadə tezliklə məşhur bir idiomaya çevrilir [2]. Nümunələrə nəzər salaq:

“If you are running a trading operation, you have to be like Caesar’s wife, beyond reproach” [74].

“After my son’s scandal derailed my presidential bid, I understood why Caesar’s wife must be above suspicion” [61].

Platonic love – “platonik sevgi” mənasını bildirir [20, s.111]. Bu frazeoloji birləşmənin tarixi “şaquli konteksti” antik dövrlə əlaqədardır. İlk dəfə məşhur filosof Platonun “Dövlət” əsərində istifadə olunub. Filosof bu əsərində mümkün olmayacaq dərəcədə mükəmməl bir dövləti təsvir edib. Gerçəkləşməsi mümkün olmayan, lakin gerçəkləşsə, nə qədər möhtəşəm olar deyiminin qarşılığı olaraq bu frazeoloji birləşməni yaradıb. Əlavə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, dilimizdə “platonik sevgi” dedikdə virtual eşq, yəni əlçatmaz sevgi başa düşülür. Mənfəət, heç bir qarşılıq gözləməyən sevgi deməkdir. Nümunələrə nəzər salaq:

“Islam allows and promotes platonic love between siblings of the same sex” [66].

All world knows about his Platonic love except her.

Homeric laughter – “qəhqəhə ilə gülüş”, “qəhqəhə çalıb gülmək” anlamlarını ifadə edir. Homerin "İliada" və “Odisseyə” poemalarından götürülüb [20, s.110].

“Şaquli konteksti” antik dövrdən gəlir. Nümunəyə nəzər salaq:

Why did she scare? Because she'd heard a Homeric laughter outside.

To add insult to injury – birini kədərləndirmək mənasını ifadə edir [43]. İlk dəfə antik dövr Roma yazıçısı Fadedrusun təmsilində istifadə olunub. Müasir ingilis dilində hələ də istifadə olunur. Məsələn:

“They told me I was too old for the job and then to add insult to injury, they refused to pay my expenses!” [67].

To cry crocodile tears – yalandan ağlamaq, yalançı göz yaşlarına qərq olmaq mənalərini ifadə edir. İlk dəfə olaraq, qədim Romalılar tərəfindən istifadə olunub. Bədii ədəbiyyatda istifadə olunması Lord Tennyson və V. Şekspir kimi yazıçıların adı ilə bağlıdır. Onlar əsərlərində bu emosemiyalı frazeoloji birləşməni qeyri-səmimi kədər anlamında istifadə ediblər [35, s.5]. Müasir dövrdə bu birləşmə hələ də istifadə olunmaqdadır. Nümunələrə nəzər salaq:

Mary fell down, but she didn't hurt herself. She cried crocodile tears only because her father to buy her a doll.

“The child wasn't really hurt, but shed crocodile tears anyway” [61].

“He thought he could get his way if he cried crocodile tears” [61].

Head over heels in love – eşqə düşmək, aşiq olmaq anlamlarını ifadə edir. Frazeoloji birləşmə ilk dəfə qədim Romada istifadə olunub. Romalılar inanırdı ki, insanlar aşiq olanda, onların emosiyaları ayaq-baş olur, bir sözlə tərs çevrilir [35, s.50]. Bu emosemiyalı frazeoloji birləşmə müasir ingilis dilində hələ də istifadə olunur. Nümunəyə diqqət edək:

“When the Beast saw Beauty, he fell head over heels in love with her”.

To burn one's boats – gəmiləri yandırmaq mənasını bildirir. Frazeosemantik baxımdan məyusluq hissini ifadə edir. İlk dəfə qədim Romada istifadə olunub. Belə ki, qədimdə sərkərdələr qayıqlarını sahilədən çıxardıqdan sonra yandırırtdılar. Bunu ona görə edirdilər ki, əsgərlər qorxub geriyyə çəkilmə bilməsinlər. Müasir ingilis dilində bu frazeoloji birləşmə hələ də istifadə olunur. Nümunəyə nəzər salaq:

“I think you burned your boats when you announced you were quitting and proceeded to insult your boss in front of the whole staff” [61].

2. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ikinci yarımqrupa daxil olan emosemiyalı frazeoloji birləşmələr İngiltərə və Amerika tarixi ilə bağlı hadisələrə əsaslanır. Nümunələrə nəzər salaq:

To eat the crow – bu frazeoloji birləşmə mənfi bir ifadə kimi qəbul edilir və xəcalət, utanc hislərini ifadə edir. “Edilmiş yanlış, günahı başa düşmək” mənasında işlədilir. Fərziyyələrə əsasən, bu ifadənin “şaqli kontekst”i Amerika və İngiltərə arasındakı 1812-1815-ci illərdə baş vermiş müharibənin son döyüşündə olmuş hadisə ilə əlaqədardır. “Belə ki, mənbələrdə ABŞ əsgərini tərksilah etmiş Britaniya zabitanın onu qarğa ətinə yeməyə məcbur etdiyi, lakin fənd işlədərək silahını geri almış amerikalı əsgərinin eyni təhqiri zabitanın özünə tətbiq etdiyi qeyd olunub” [2]. Nümunəyə diqqət edək:

One boy said: “It's time to eat crow and leave here”.

Don't throw the baby out with the bath water – bu frazeoloji birləşmə düşüncəsiz davranışların qarşısını almaq məqsədilə işlədilən mənfi bir deyimdir [30, s.15]. Frazeoloji birləşmənin “şaqli kontekst”i 1500-cü ildə İngiltərədə baş vermiş bir faktla bağlıdır. Belə ki, həmin dövrdə insanların əksəriyyəti iyunda evlənirdi, buna səbəb onların hər birinin yalnız may ayında duş qəbul etməsi ilə bağlı idi. Yalnız may ayında duş qəbul etdikləri üçün iyun ayında da pis iylənmədiklərini düşünürdülər. Amma yenə də pis iy gəldiyi üçün gəlinlər bir növ qoxunun qarşısını almaq üçün əllərində bir buket gül aparırdılar. Belə ki, çimmək zamanı gələndə ilk olaraq evin kişisi duş qəbul edirdi. Sonra növbə ilə oğullar, qadınlar, uşaqlar və körpələr həmin suda yuyunurdular. Sonda su həqiqətən o qədər çirkənlənirdi ki, içində bir şeyi itirmək mümkün olardı. Bu birləşmə indi də müasir ingilis dilində istifadə olunur. Nümunəyə nəzər salaq:

“Why are they removing the main project? Come on, don't throw the baby out with the bathwater” [61].

As pleased as Punch - çox xoşbəxt hiss etmək mənasını ifadə edir [52, s.9]. Frazeoloji birləşmənin “şaqli kontekst”i İngiltərədə bərpa dövründə məşhurlaşmış

olan obraz cənab Pançla əlaqəlidir. Nə üçün məhz Panç kimi xoşbəxt olmaq? Çünki cənab Pançın üzü taxtadan oyulmuşdu və heç zaman onun üzündəki ifadə dəyişmirdi, hər zaman çox xoşbəxt görünürdü. Nümunəyə nəzər salaq:

She was as pleased as Punch when she won the lottery.

As cool as a cucumber - çox sakit olmaq, həyəcanlı və ya emosional olmamaq kimi anlamları ifadə edir [52, s.8]. İlk dəfə olaraq, bu frazeoloji birləşmə 1500-cü ildə İngiltərədə çox sakit, həyəcanlanmayan insanları təsvir etmək üçün istifadə olunmuşdu. Termometrin ixtirasından sonra həqiqətən görüldü ki, xiyarın daxilindəki sərinlik hər zaman xaricdəki havadan 10 dərəcə daha aşağı olur. Frazeoloji birləşmədə xiyar sözünün istifadə olunması bu tarixi faktla əlaqəlidir. Frazeoloji birləşmənin işlənməsinə nəzər salaq:

John was as cool as a cucumber when he got the award from the Oxford university.

To eat humble pie – etdiyini hərəkətə görə qəmgin hiss etmək mənasını ifadə edir. Bu frazeoloji birləşmə İngiltərədə on dördüncü və on beşinci əsrlərdə “umble pie” şəklində işlədilir. “Umble” sözü “humble” sözünün səslənməsinə bənzəyirdi və “humble” alçaldılmış hiss etmək mənasını ifadə edirdi. Tezliklə “umble pie” birləşməsi “to eat humble pie” frazeoloji birləşməsi ilə əvəz olundu və etmiş olduğu səhvə görə kədərlənmək mənasını ifadə etdi [35, s.41]. Müasir dövrdə bu frazeoloji birləşmə hələ də istifadə olunur. Nümunəyə diqqət edək:

“Harry boasted about scoring the highest marks in his class but when he saw the results? He had to eat humble pie”.

Cut to the quick – kiminsə hislərini dərin şəkildə incitmək mənasını ifadə edir [51, s.34]. Bu frazeoloji birləşmənin “şaquli kontekst”i XVII əsrdən etibarən cut feilinin geniş mənada işlənməsi ilə əlaqəlidir. Belə ki, qədim ingilis dilində cut feili yalnız kəsmək mənasını ifadə edirdi. Bu ifadədə isə cut sözü incitmək anlamını ifadə edir. Məsələn:

They were cut to the quick by our harsh remarks.

To bring home the bacon – uğurlu olmaq mənasını ifadə edir. Bu frazeoloji birləşməsinin etimologiyasına aid müxtəlif ehtimallar vardır. Ehtimallardan birində göstərilir ki, döyüşə çıxacaq tanınmış boksçu Piter Ceksonun anası onun qalib

gələcəyini əminliklə deyərkən bu frazeoloji birləşməni işlədib: “Peter Jackson will tell me the news and you bring home the bacon” [2].

Amma qeyd edə bilərik ki, bu emosemiyalı frazeoloji birləşmə tarixi “şaquli kontekst”ə əsaslanır. Esseks qraflığı İngiltərənin cənub-şərqində yerləşir. Burada əsası hələ XII əsrdən qoyulmuş və eyni zamanda indiki dövrümüzdə də davam etdirilən bir adət mövcuddur. Beləliklə həmin qraflıqda qaliblərə mükafat olaraq bekon verilirdi. Bekon ən önəmli mükafat olaraq qəbul edilirdi. Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, *to bring home the bacon* frazeoloji birləşməsinin “qazanmaq, ailə saxlamaq” kimi mənaları da vardır. Lakin bu anlamlar emotivlik ifadə etmir [2].

Məsələn:

“After so many losing seasons, we definitely need a new quarterback – someone who can really bring home the bacon” [61].

To paint the town red - “çox sevincli olmaq, gününü kefdə keçirmək” kimi mənaları ifadə edir. Frazeoloji birləşmənin “şaquli kontekst”i 1837-ci ildə Markiz de Voterford və dostları tərəfindən Melton Moubrey şəhərində həyata keçirilmiş vandalizm aktı ilə əlaqədardır. Qeyd edə bilərik ki, Markiz de Voterford İrland zadəgan nəslinin nümayəndələrindən idi. “Şaquli kontekst” İngiltərənin tarixi ilə bağlıdır. Çünki Markiz de Voterford milliyyətçə irland olmasına baxmayaraq, tarixi fakt məhz İngiltərənin Melton Moubrey şəhərində baş vermişdir. Belə ki, Cəmilə Abdullayevanın məqaləsində frazeoloji birləşmənin etimologiyası belə göstərilib: “Tarixi mənbələrdə öz əksini tapmış qeyri-sosial həyat tərzilə fərqlənən Markiz de Voterford və dostlarının olduqca səs-küylü ziyafətlər keçirməsi və qonşular, şəhər əhalisi tərəfindən narazılıqlara yol açması faktı göstərilir. Bu hadisə konkret olaraq 1837-ci ildə tarixi sənədlərdə öz əksini tapmışdır və Melton Moubrey adlı şəhərdə baş vermiş vandalizm aktından bəhs edilir: Markiz de Voterford və dostları gecə ziyafətindən sonra şəhərin müxtəlif binalarının fasadlarını qırmızı rəngə boyamışdılar” [2].

Məsələn:

“After our exams finished, we all decided to get dressed up and paint the town red” [61].

Get cold feet – nəşə etməkdən qorxmaq anlamını ifadə edir [52, s.48]. Bu frazeoloji birləşmə ilk dəfə İngiltərədə 1800-cü ildə işlədilməyə başlanıb. Cəsarətini itirmiş insanlar “soyuq ayaqlı” olaraq adlandırılırdı. Ola bilsin ki, bu ideya əsgərlərin ayaqyalın şəkildə döyüşdən qaçması ilə əlaqədar olaraq yaranmışdı. Həmçinin həmin dövrdə soyuq sözü bir növ qorxunu, isti sözü isə cəsarəti ifadə edirdi. Məsələn:

Tom wanted to ask Mary to the party, but he got cold feet.

To be born with a silver spoon in one's mouth – hərfi şəkildə ağızda gümüş qaşıqla doğulmaq kimi tərcümə olunur. Əslində frazeoloji birləşmə çox uğurlu və xoşbəxt anlamlarını ifadə edir. Bu frazeoloji birləşmə daha çox yüksək təbəqənin insanların yaşayış tərzini ilə bağlıdır. Belə ki, Ə. Hacıyevanın da qeyd etdiyi kimi, İngiltərədə kübar ailələrdə yeni doğulmuş uşaqlara gümüş qaşığı hədiyyə olaraq verilirdi və uşaq bu qaşıqla yedizdirilirdi. Dilçi yazır: “Bu somatik frazeologizm XVIII əsrdə yaranıb. Varlı ailədən doğulan uşaq xaç suyuna salınırdı və ona əshabə şəklində təsvir olunmuş gümüş qaşığı hədiyyə olunurdu. Körpəyə xaç atası və anası tərəfindən hədiyyə olunmuş gümüş qaşığı var-dövlət və xoşbəxtlik rəmzi hesab edilirdi. Bir ayından etibarən isə uşaq bu qaşıqla yedizdirilirdi və böyüyəndə bu qaşığı səliqə ilə saxlanırdı. Hətta İngiltərənin məşhur adamlarının belə qaşıqları bəzi muzeylərdə bu gün də saxlanılmaqdadır” [8]. Məsələn, *They don't need this salary as much as I do, because they are born with a silver spoon in their mouth.*

3. Üçüncü qrupa daxil olan emosemiyalı frazeologizmlər isə digər xalqların həyat tərzinə və tarixi məlumatlarına əsaslanır. Məsələn:

As possum up a gumtree – çox xoşbəxt olmaq mənasını ifadə edir. Alınma frazeologizmdir. “Şaquli kontekst”i Avstraliya florası ilə bağlıdır. Evkalipt Avstraliya təbiətinin simvolu hesab olunur. Gum sözü Avstraliya ingiliscəsində evkalipt mənasını bildirir. Avstraliyada insanlar keçmişdə dünyadan heç bir informasiya almadan evkalipt meşələrində yaşayırdılar. Bu frazeoloji birləşmə Avstraliya xalqının həyat tərzini ilə bağlıdır. Müasir ingilis dilində *be up as a gumtree* şəklində istifadə olunur [30, s.28]. Məna olaraq çətin vəziyyətdə olmaq anlamını ifadə edir. Nümunəyə diqqət yetirək:

I have no savings, so if I get fired from my job, I'll be up a gum tree [61].

To have seen one's last gumtree – təhlükəyə çox yaxın olmaq, qorxu hissi keçirmək kimi anlamları ifadə edir. “Şaquli kontekst”i Avstraliya florası ilə bağlıdır [30; s.28]. Müasir ingilis dilində hələ də istifadə olunmaqdadır. Nümunəyə nəzər salaq:

When my baby fell down, I had seen my last gumtree. It was so terrible.

To be happy as a boxing kangaroo in fogtime – çox xoşbəxt olmaq mənasını ifadə edir. Alınma frazeologizmdir. “Şaquli kontekst”i Avstraliya faunası ilə əlaqədardır. Kenqurular Avstraliya faunasında çox mühüm yer tutduğu üçün bir çox frazeoloji birləşmələr kenqurularla bağlıdır. Lakin ingilis dilində bədbəxt olmaq, bədbəxt hiss etmək mənasını ifadə edir [30; s.28]. Məsələn:

She was happy as a boxing kangaroo in fogtime when she failed the exam [72].

Faux pas – vacib olmayan, heç kimi fiziki cəhətdən incitməyən, lakin narahatlığa səbəb olacaq yanlışlıq anlamında istifadə olunur. Alınma frazeologizmdir. İlk dəfə 1670-ci ildə fransız dilində “fiziki cəhətdən balansını itirmək” mənasında işlədilib Müasir ingilis dilində hələ də istifadə olunmaqdadır. Nümunəyə diqqət yetirək:

“I committed a pretty big faux pas last night. I kept trying to offer Maria beers, but I completely forgot that she stopped drinking alcohol three years ago!” [91].

Gung-ho – Çin dilindən ingilis dilinə keçmiş alınma frazeologizmdir. Bu frazeoloji vahid Çin dilində “birlikdə işləmək” mənasını ifadə etsə də, ingilis dilində “bir şeyi həyacanla etməyi gözləmək” anlamında işlədilir [92]. Nümunəyə nəzər salaq:

“I was really gung-ho to eat dim sum, but when we got to the Chinese restaurant it was closed for a holiday! We were all really disappointed” [91].

Paper tiger – güclü və qorxuducu görünüb, əslində çox zəif və zərərsiz insanları təsvir etmək üçün istifadə olunur. Alınma frazeologizmdir. Çin dilindən ingilis dilinə keçib. Soyuq müharibə dövründə ilk dəfə çinli Mao Zedonq tərəfindən işlədilib [95]. Müasir ingilis dilində qəzet başlıqlarında geniş şəkildə istifadə olunur. Nümunələrə diqqət yetirək:

“That sends an important message to Moscow, who have for years discounted the US as a paper tiger”.

“Like Barack Obama and others before him, Trump is revealed as a paper tiger on trade, consigned to tough talk without a plan for action”.

“The West, including Britain, has a sorry recent history of behaving like a paper tiger when confronted with Russian aggression, as Crimea and Ukraine show” [70].

2.2. İngilis dilindəki emosemiyalı frazeologizmlərdə qeyri-tarixi “şaquli kontekst”

İngilis dilində qeyri-tarixi “şaquli kontekst”ə əsaslanan emosemiyalı frazeoloji birləşmələr müxtəlif mənbələr əsasında yaranıb. Onların ən önəmlisi: 1) Bibliya, 2) bədii əsərlər, 3) mifologiya və 4) folklordur.

2.2.1. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində Bibliya əvəzolunmaz rol oynayır. Qədim zamanlardan müasir dövrümüzdə kimi insanlar tərəfindən ən çox diqqəti cəlb edərək oxunulan kitab Bibliya olub. İngilis dilində Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər hədsiz dərəcədə çoxdur, hətta buna görə onların dəqiq sayını söyləmək qeyri-mümkündür. Nümunə olaraq Bibliyadan götürülmüş və geniş şəkildə istifadə olunan emosemiyalı frazeologizmlərdən bir neçəsinin qeyri-tarixi şaquli kontekstini verə bilərik:

To gnash the teeth – “dişlərini qıncırdatmaq” (əsəbdən) mənasını ifadə edir. *To gnash* feili ilk dəfə Bibliyada istifadə olunub. Qəzəbi, nifrəti, əsəbi ifadə edir [20, s.109]. Nümunələr əsasında frazeologizmin emotiv xarakterli məna yükünün reallaşmasına nəzər salaq:

“The boss will definitely start gnashing his teeth once he hears about this printing mishap” [61].

If she heard this fact, I bet she would gnash her teeth.

Hope against hope – “möcüzəyə ümid etmək”, “möcüzələrə inanmaq” mənalərini əks etdirir [20, s.110]. Bu ifadənin mənşəyi Bibliyadan gəlir və orada

göstərilirdi: Müqəddəs Paul Abraham haqqında yazır: “*Who against hope believed in hope, that he might become the father of many nations, according to that which was spoken*” [62]. Nümunəyə nəzər salaq:

We are just hoping against hope that they're still alive.

As white as snow – “çox mükəmməl”, “dürüst” mənalarını ifadə edir [75]. Qeyri-tarixi “şaqli kontekst”i Bibliyaya əsaslanır. Əlavə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, bizim dilimizdə də “qar kimi ağappaq” frazeoloji birləşməsinə rast gəlinir. Kontekstdən asılı olaraq, gözəllik və qorxu mənalarını ifadə edir. Fikrimizcə, ağ rəngi ifadə etmək üçün məhz qarın seçilməsi də təsadüfi bir hal deyil. Çünki qar göydən gəldiyi üçün pak, təmiz hesab olunur. Bu bağlılıq da bir daha ifadənin dinlə əlaqəsini təsdiqləmiş olur. Nümunəyə diqqət yetirək:

Her character is as white as snow. That's why everybody loves her.

Abomination of desolation – bu frazeoloji birləşmə çox nifrət etiləsi bir şeyi ifadə etmək üçün istifadə olunur [52, s.7]. Hərfi şəkildə “xarabalıqdan qorunmaq” mənasını ifadə edir. Qeyri-tarixi “şaqli kontekst”i Bibliyadan gəlir. Bibliyada verilmiş hekayəyə görə Romalılar Fələstinin işğalından sonra Yerusəlim məbədinə məskunlaşmışdılar. Məbəd müqəddəs hesab olunduğu üçün oraya hər kəs ən pak və təmiz halı ilə daxil olmalı idi. Lakin Romalılar buna əhəmiyyət vermirdilər. Onların bu hərəkətləri yerli xalq tərəfindən şiddətlə qarşılanırdı. Nəticə olaraq, Romalıların yaşayış standartları Yerusəlimi tamamilə xarabalığa çevirdi və məhv etdi. Nümunəyə nəzər salaq:

“The abomination of desolation had reigned in most Russian Orthodox churches”.

Be in seventh heaven – çox xoşbəxt olmaq, özünü göyün yeddinci qatında hiss etmək anlamını ifadə edir. “Şaqli kontekst”i dini inancla əlaqədardır. İngilis xalqında belə bir inanc vardır ki, göydə yeddi səma, yəni yeddi qat vardır. Allah və əsas mələklər ən yüksək ali qatda, yəni yeddinci qatda yaşayırlar. Bu inanca əsasən, bu birləşmə yaranıb. A.V. Kuninə görə, bu frazeoloji vahid İslama əsasən, meydana gəlib. Eyni zamanda İslam dinində belə bir inanc mövcuddur ki, göyün yeddinci qatında cənnət yerləşir və oraya düşən hər kəs ən xoşbəxt şəxslər hesab olunur. Bir sıra mənbələrdə bu frazeoloji vahidin Aristotelin əsərlərində də təsadüf edildiyi qeyd

olunub. Aristotelə görə, səma yeddi kristal qatdan ibarətdir və yeddinci qat mələklərin yaşadığı cənnətdir. Nümunələrə nəzər salaq:

I was in the seventh heaven, when I got my own pet.

She was in the seventh heaven after she was given his first painting.

No rest for the wicked – rahat ola bilməmək, narahat olmaq anlamlarını ifadə edir [52, s.86]. İfadənin “şaqli kontekst”i Bibliyadan gəlir. Belə ki, orada göstərilib ki, günahkarlar ölümlərindən sonra cəhənnəmdə əbədi əzablara dözməlidirlər. Lakin müasir ingilis dilində bu ifadə artıq yumoristik bir şəkildə pis işlər görə bilməyə vaxtın olmayacaq dərəcədə məşğulsan mənasını ifadə edir. Məsələn:

I can't talk – I've got to finish this essay. There's no rest for the wicked [52, s.86].

My brother's keeper – bu birləşmə insanların digərlərinin xoşbəxtliyini qəbul etməklə bağlı istəksizliklərini ifadə edir, bir növ qısqanclıq hissini bildirir. Frazeoloji birləşmənin “şaqli kontekst”i Bibliyada göstərilmiş qısqanclıqdan Qabilin Habilin öldürməsi hekayəsi ilə bağlıdır. Belə ki, Allah Qabildən Habilin harda olduğunu soruşanda, Qabil günahını etiraf etmək yerinə Allaha belə bir sualla cavab verir: “Am I my brother's keeper?” Müasir ingilis dilində də bu frazeoloji birləşmə geniş şəkildə istifadə olunur [30, s.130]. Məsələn:

Certainly, I'm disappointed that John got arrested again, but I'm not my brother's keeper.

A doubting Thomas – hər şeydən şübhələnmək, heç nəyə sübutsuz inanmamaq kimi anlamları ifadə edir [30, s.146]. Qeyri-tarixi “şaqli kontekst”i Bibliya ilə bağlıdır. Belə ki, frazeoloji birləşmənin hekayəsi İsanın qayıdışı və apostolları (şagirdləri) ilə görüşü ilə bağlıdır. Tomasdan başqa bütün apostollar orada idi. Digərləri Tomasa İsanı gördüklərini desələr də, o, hər şeyə şübhə ilə yanaşdığından deyilənlərin heç birinə inanmır. Bu frazeoloji birləşmə müasir ingilis dilində də geniş şəkildə istifadə olunur. Nümunəyə nəzər salaq:

My sister was a real doubting Thomas. She didn't believe the students would work.

Cast / throw pearls before swine – qədirbilməzə dəyər vermək anlamını ifadə edir. Bu frazeoloji birləşmənin dilimizdə “eşşək nə bilir zəfəran-plov nədir” şəklində qarşılığı mövcuddur. Frazeoloji birləşmənin “şaqli kontekst”i Bibliya ilə

əlaqədardır. Bibliyada göstərilib:

“Nether caste ye youre pearles before swine” [63].

Müasir ingilis dilində bu frazeoloji birləşməyə rast gəlmək mümkündür:

“I’m afraid you’re casting pearls before swine with your good advice – he won’t listen” [67].

2.2.2. Bibliya ilə yanaşı, İngilis dili frazeologizmlərinin əksəriyyəti bədii ədəbiyyatdan götürülmüşdür. Məsələn:

As happy as clam – çox xoşbəxt olmaq mənasını ifadə edir. Hərfi mənası molyusk kimi xoşbəxt olmaq deməkdir. İfadənin yaranması maraqlı bir faktla əlaqəlidir. Niyə məhz molyusk kimi xoşbəxt olmaq? Çünki görünüş olaraq molyusklar hər zaman gülümsəyirmiş kimi görünürlər. Bu frazeoloji birləşmə ilk dəfə 1840-cı ildə Amerikan şairi Con Saksın “Sonnet to a Clam” əsərində işlədilib:

*“Inglorious friend! most confident I am
Thy life is one of very little ease;
Albeit men mock thee with their similes,
And prate of being 'happy as a clam!’”* [65]

Müasir danışıq dilində də bu frazeoloji birləşmə geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn:

“Although the job does not pay very well, she is as happy as a clam there”.

“The students were as happy as clams when they heard that the teacher is not going to be coming in that day”.

“He always does his work on time, no wonder his boss is as happy as a clam” [65].

Hitch one’s wagon to a star - xəyallara dalmaq mənasını ifadə edir. İlk dəfə olaraq bu frazeoloji birləşmə XIX əsrdə Ralf Valdo Emersonun “Society and Solitude” əsərində istifadə olunub [63]. Məsələn:

We must be careful. We don’t want to hitch our wagon to the wrong star [61].

To grin like a Cheshire cat – daima axmaqcasına gülümsəmək anlamını ifadə edir [42]. İlk dəfə Levis Karolun “Alisa möcüzələr diyarında” əsərində istifadə olunub. Müasir ingilis dilində də geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn:

“I knew he had a prank planned for April Fools’ Day when he arrived at work

grinning like a Cheshire cat” [61].

To be over the moon - xoşbəxtlikdən göyün yeddinci qatında olmaq, çox sevinmək mənalarını ifadə edir. Ehtimallara əsasən, geniş şəkildə istifadə olunan bu emosemiyalı frazeologizm ilk dəfə XVI əsrdə ingilis uşaq ədəbiyyatında meydana gəlib:

*“High diddle diddle,
The Cat and the Fiddle,
The Cow jump'd over the Moon,
The little dog laugh'd to see such Craft,
And the Dish ran away with the Spoon”* [2].

Nümunəyə nəzər salaq:

“She's been over the moon ever since she got engaged - She just can't stop looking at her ring!” [61].

Həmin ifadənin *to jump over the moon* kimi ikinci bir forması da mövcuddur. Lakin o, XVIII əsrdə aktiv şəkildə istifadə olunsa da, müasir ingilis dilində *to be over the moon* və *over the moon* variantları daha geniş şəkildə istifadə edilir.

İngilis dilində frazeologizmlərin bir hissəsi isə ingilis ədəbiyyatından götürülüb. Onların əksəriyyəti görkəmli yazıçı V. Şekspirin əsərlərindən alınmışdır. Belə frazeoloji birləşmələr müasir dövrdə də geniş şəkildə istifadə olunur. Onların dəqiq sayını demək qeyri-mümkündür. V. Şekspir öz əsərlərində bədii məqsədə uyğun olaraq ümumxalq dilinə məxsus olan frazeologizmlər, eyni zamanda sonralar ingilis ədəbi dilində özünə möhkəm yer tutmuş frazeoloji birləşmələr yaratmışdır. İngilis dilində geniş yayılmış olan belə frazeoloji birləşmələr şekspirizmlər adlandırılır. Misal olaraq bir neçə emosemiyalı frazeologizmləri qeyd edə bilərik:

To screw one`s courage to the sticking place - “cəsarət etmək”, “ürəklənmək” mənalarını ifadə edir. Bu frazeoloji birləşmənin qeyri-tarixi “şaquli kontekst”i V. Şekspirin “Maqbet” əsəri ilə bağlıdır [20, s.105]. Nümunəyə nəzər salaq:

“I'm really nervous about asking Sarah out on a date, but I'm going to screw my courage to the sticking place and ask her by the end of the day” [61].

A fool's paradise – “yalan ümidə əsaslanan xoşbəxtlik” deməkdir. Müasir

İngilis dilində geniş şəkildə istifadə olunur. Pis bir situasiyada olmasına baxmayaraq, yaxşı bir vəziyyətdə olduğunu zənn edib xoşbəxt olan bir kəs haqqında deyilən frazeoloji birləşmədir. V. Şekspirin “Romeo və Cülyetta” əsərində qeydə alınıb [29, s.88]. Nümunəyə diqqət edək:

I think he is living in a fool's paradise. He doesn't want to understand the reality.

Pride of place - ən yüksək və ya ən görkəmli mövqedə olmanı ifadə edir. Frazeoloji birləşmə lovgalıq hissini bildirmək üçün işlədilir. Bu frazeoloji birləşmənin qeyri-tarixi “şaquli kontekst”i V. Şekspirin “Maqbet” əsəri ilə bağlıdır [20, s.115]. Məsələn:

“All the entries in the flower show are good, but pride of place must go to Cynthia Jones's roses” [61].

A towering passion - qəzəb hissini ifadə edir. Bu birləşmənin qeyri-tarixi “şaquli kontekst”i V. Şekspirin “Hamlet” əsəri ilə bağlıdır [20, s.110]. Məsələn: *“Mrs. Brown sat silent for some minutes, and then, turning round to the saler, said in a towering passion”* [68].

The green-eyed monster - qısqanclıq hissini ifadə edir. Bu birləşmənin qeyri-tarixi “şaquli kontekst”i V. Şekspirin “Otello” əsəri ilə bağlıdır [20, s.107]. Müasir ingilis dilində də geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn:

“... if jealousy wasn't a factor, three out of every four married people were highly satisfied with the emotional facets of their marriage. However, when the “green-eyed monster” entered the mix, levels of satisfaction dropped to less than half for married folk” [69].

To wear one's heart upon one's sleeve - “öz hislərini göstərmək”, (ürəyiaçıq olmaq) mənasını ifadə edir, yəni hislərini gizlətmədən hər kəsə göstərmək anlamı bildirir. Bu frazeoloji birləşmə əslində orta əsrlərdə atlı mizraq döyüşlərindən gələn bir adətlə bağlıdır. Deyilənlərə görə, cəngavərlər sevdikləri qadınların paltarları rəngində geyinirdilər, bununla da hislərini ifadə etmiş olurdular. Baxmayaraq ki, bu ifadə həmin dövrlə bağlıdır, lakin ilk olaraq V. Şekspirin “Otello” əsərində qeyd olunub [30, s.93]. Nümunəyə nəzər salaq:

Jane wears her heart upon her sleeve, that's why they can hurt her.

Bəzi şekspirizmlər isə zaman keçdikcə dəyişmiş və ingilis dilinin müasir lüğət fonduna yeni formada daxil edilmişdir. *To wear one's heart upon one's sleeve for day to pack it* “hislərini gizlətməmək” frazeologizmi müasir ingilis dilində artıq *“to wear one's heart upon one's sleeve”* formasında istifadə edilir.

2.2.3. İngilis dilində lüğətlərin formalaşmasında və yeni frazeoloji birləşmələrin yaranmasında mifologiyanın rolunu da xüsusilə qeyd etmək yerinə düşər. “Mif” – yunan dilində “mifos” sözündən götürülüb və mənası əfsanə, rəvayət və s. deməkdir. Mif yaradıcılığı mədəni tarixin ən qədim hadisəsi olaraq qəbul edilir.

Miflər dünyanın yaranması, tanrılar, qəhrəmanlar, qədim xalqların adət-ənənələri, inancları ilə bağlıdır. Dünyanın hər bir xalqının özünəməxsus mifləri olmuşdur.

Mif qədim insanların şüurunda gerçəkliyin obrazlı şəkildə inikasıdır. Qədim Yunanlar qəhrəmanlar və allahlar haqqında yaranmış əsərləri mifologiya adlandırırdılar. Lakin mifologiyanın mövzu dairəsinin bununla məhdudlaşmadığını qeyd etməliyik. O, daha əhatəli, hərtərəfli və zəngindir. Belə ki, buraya xalqların mədəni nailiyyətləri, əkinçilik, sənətkarlıq, adət və ənənələri ilə bağlı əfsanələr də daxildir.

Mifologiya ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində önəmli mənbələrdən hesab olunur. İngilis dilinin frazeologiyasında Yunan və Roma mifologiyasından götürülmüş birləşmələr üstünlük təşkil edir. Yunan mifologiyası dünya xalqlarının ən qədim mifologiyalarından biri hesab olunur. Homerin “İliada” və “Odissey”, antik mətnlər və s. yunan mifologiyasının ilkin mənbələri olaraq qəbul edilir.

Cry fie upon smb – kimisə utandırmaq, biabır etmək mənasını bildirir. İngilis dilində işlənən bu frazeologizm “böyük, sonsuz sərvət” mənasını ifadə edir. Əslində, burada sehirli pul kisəsi nəzərdə tutulur. Bu sehirli pul kisəsinin içindəki pul heç zaman bitmir və tükənmir. XV əsr alman əfsanəsinə görə, tale ilahəsi tərəfindən belə bir sehirli pul kisəsi əfsanənin qəhrəmanı olan Fortunata hədiyyə edilmişdi [43]. Nümunəyə nəzər salaq:

Tom cried fie upon Lucy for her blame.

Have kissed the blarney stone – yaltaq olmaq mənasını ifadə edir. İfadənin

“şaquli kontekst”i irland əfsanəsi ilə bağlıdır. Əfsanəyə görə, İrlandiyadakı Blarni qəsridə bir daş vardı. Həmin daşı kim öpsə, həmin şəxsə yaltaqlıq etmək bacarığı verilirdi [43]. Məsələn:

I don't like the person who has kissed the blarney stone. So don't say anything about her.

Achilles hill - ən zəif cəhət, ən həssas nöqtə deməkdir. Bu ifadənin “şaquli kontekst”i yunan mifologiyasından gəlir. Axilles heç cür məğlubedilməyən və çox cəsur bir əfsanəvi qəhrəman idi. Düşmənlərin atdığı oxlardan heç biri onu yaralamırdı. “Axilles dabanı” birləşməsinə tez-tez əşidə bilərik. Birləşmədə daban sözünün işlədilməsi nə ilə əlaqədardır? Belə ki, mifdə göstərilir ki, Axillesin anası Fetida oğlunun məğlubedilməz olmasını istəyirdi. Buna görə o, oğlunu Yunanların müqəddəs çayı hesab olunan Stiks çayının suyuna salır. Lakin bu zaman oğlunun dabanından tutduğuna görə yalnız ora su dəymir və daban qorunmamış qalır. Axillesin tərbiyəçisi kentavr Xiron onu şir, ayı və qabanların daxili orqanları ilə bəsləyir. Buna görə Axilles qorxu bilməz döyüşçü kimi böyüyür. Döyüşlərin birində Parisin oxu Axillesin bədənindəki yeganə zəif yer olan dabanına sancılır. Beləliklə, Paris məğlubedilməz qəhrəmanı öldürür [76]. Nümunəyə diqqət edək:

She knows my Achilles hill, that's why she can hurt my feelings.

To have a Phobia – nədənsə qorxmaq, qorxu hissi keçirmək mənasını ifadə edir. Bu birləşmənin “şaquli kontekst”i yunan tanrısı Aresin oğlu Phobosun adı ilə əlaqədardır. Belə ki, əfsanədə Phobos qorxu və terroru təmsil edirdi [70]. Nümunəyə nəzər salaq:

Although I had a Phobia of darkness, but I entered the room.

To be born with a cowl on the head – xoşbəxt bürc altında doğulmaq anlamını ifadə edir. Qeyri-tarixi “şaquli kontekst”i rəvayətlə bağlıdır. Rəvayətdə göstərilirdi ki, əgər körpə dövlük kisəciyinin içində doğularsa, bu onun gələcəkdə çox xoşbəxt olmasına işarədir. Müasir ingilis dilində bu frazeoloji birləşmə artıq işlədilmir. İstifadə olunması 1540-cı ilə təsadüf edir. Müasir ingilis dilində onun əvəzində *to be born with a silver spoon in one's mouth* frazeoloji birləşməsi istifadə olunur [9].

Between Scylla and Charybdis – iki od arasında qalmaq, çıxılmaz vəziyyətdə

qalmaq mənalarını ifadə edir. Bu ifadənin qeyri-tarixi şaquli konteksti yunan mifologiyasından gəlir. Mifologiyada Ssilla və Xaribda ölümsüz dəniz canavarları olaraq təsvir olunub; Ssilla on iki ayaqlı, altı başlı və üç cərgəli iti dişləri olan qorxunc qadın canavarı, Xaribda isə dəniz suyunu udub və birdən püskürən nəhəng olaraq göstərilib. Əgər bir kəsə Ssilla və Xaribda arasında olduğu söylənsə, bu, həmin şəxsin eyni anda iki təhlükə ilə qarşı-qarşıya qaldığı mənasını ifadə edir [16, s.423]. Əlavə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, frazeoloji birləşmənin dilimizə qarşılığı Nigar Vəliyevanın “Azərbaycanca – ingiliscə – rusca frazeoloji lüğət”ində “iki od arasında qalmaq” şəklində verilib. Fikrimizcə, bu frazeoloji birləşmə dilimizdəki “Yuxarı baxırsan bığ, aşağı baxırsan saqqal” birləşməsi ilə də eyni mənə yükünü ifadə edir. Nümunələrə nəzər salaq:

“She is between Scylla and Charybdis. Everyone worries about her. What will she do?”

“The police knew with certainty he had drugs in his car, so he became trapped between Scylla and Charybdis: either lie to the police, or admit that the drugs belonged to him” [61].

2.2.4. Folklor ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm mənbələrdən hesab olunur. Folklor janrları (dastan, nağıl, və s.), xalqların həyat tərzi, adət və ənənələri, mərasimləri müxtəlif frazeoloji birləşmələrin yaranmasına öz təsirini göstərib.

To bark up the wrong tree – kimisə səhvən günahlandırmaq mənasını ifadə edir. İngilis adət və ənənələri ilə bağlı frazeoloji birləşmədir və “şaquli kontekst”i folklorla əlaqədardır. Hərfi olaraq yalnız, səhv ağaca hüzmək kimi tərcümə olunur. “Bu frazeologizm ingilis zadəganları arasında çox məşhur olan məşğuliyyətlə əlaqəlidir. İngilis zadəganlarının hələ XIV əsrdən məlum olan bir sıra ov adətləri vardı. Həmin adətlərə uyğun olaraq, ovçular tülkünün və ya hər hansı digər şikarın izinə düşmüş ov itlərinin ardınca hərəkət edirdilər. Bu proses şikarı yorulub əldən düşənə kimi davam edirdi. Şikar gizləndiyi ağacdən digərinə yerini dəyişəndə isə itlər yanlışlıqla “boş” ağaca hüzmüş olurdular” [2]. Nümunəyə diqqət yetirək:

“If you think I'll help you cheat, you're definitely barking up the wrong tree!” [61].

To give the cold-shoulder / to get the cold-shoulder - emosemiyalı frazeologizmləri vecsiz münasibət göstərmək, saymamaq kimi mənaları ifadə edir. Bu frazeologizmlər də ingilis adət-ənənələri ilə əlaqədardır. “Frazeoloji birləşmədəki shoulder sözü “çiyin” mənasını deyil, “qabırğa” anlamını ifadə edir. Ümumilikdə frazeoloji birləşmənin hərfi mənası “soyuq qabırğa (qabırğa əti) vermək” deməkdir. Belə ki, Britaniyada mövcud ənənələrə görə hörmətli, gözlənilən, arzu edilən qonaqlara isti və yenicə hazırlanmış xörəklər verilir. Dəvətsiz gələn qonaqlara isə soyuq qabırğa əti verirdilər” [2]. Müasir ingilis dilində də bu emotiv frazeoloji birləşmə hələ də istifadə olunur. Məsələn:

“She thinks you started that rumor about you that’s why she’s been giving you the cold shoulder all day” [61].

A sardonic laugh – “acı gülüş”, “istehzalı gülüş” mənalarını bildirir. Sardini və ya Sardoni adlandırılan qədim Sardiniya xalqı arasında yaşlıları öldürmək adət idi. Yaşlıları öldürülərkən, Sardi yüksək səslə gülürdü. İfadənin “şaquli konteksti” bu adətlə əlaqədardır [20, s.110]. Məsələn:

His sardonic laugh worried everyone. That’s why he left the room.

To let your hair down – sərbəst olmaq, nədənsə sıxılmamaq kimi mənalarını ifadə edir. Belə ki, XVII əsrdə İngiltərədə zadəgan xanımlar önəmli məclislərə gedəndə qəliz saç düzümləri etdirirdilər. Bu şəkildə bəzənmək kübar cəmiyyət norması olaraq qəbul edilirdi. Evlərində isə adi, gündəlik vəziyyətdə olurdular. Eyni zamanda daha yaxın insanların əhatəsində də qəliz saç düzümləri edilmirdi, bir növ saçlar sərbəst buraxılırdı. İndi bu frazeoloji birləşmə “olduğun kimi görünüb, olduğun kimi davranmaq” anlamlarını ifadə edir [2]. Nümunələrə nəzər salaq:

Don’t be shy, let your hair down. Be calm, sweetie.

“Come on, Jim, this is a party! Let your hair down and go a little wild!” [61].

A bed of roses – xoşbəxtlik, sülh dövrü mənasını ifadə edir. Frazeoloji birləşmənin “şaquli kontekst”i qədim Romada mövcud olan bir ənənə ilə bağlıdır. Belə ki, bu frazeoloji birləşmə Qədim Romada varlı insanların yataqlarının qızılgül ləçəkləri ilə örtülməsi ənənəsi ilə əlaqədar olaraq yaranıb [43]. Məsələn:

“After John complained about his long, tiring day at work, his father turned to him an

d said, “you didn’t think your new job in construction was going to be a bed of roses, did you?” [61].

To carry coal to Newcastle - faydasız şeylər etmək mənasını ifadə edir. Qeyri-tarixi “şaqli kontekst”i folklorla bağlıdır. Belə ki, Newcastle Böyük Britaniyanın kömür mədənlərinin mərkəzidir. Kömür mərkəzi olaraq tanındığı üçün oraya kömür daşımaq mənasız və faydasız bir iş olaraq qəbul edilir. Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, bu frazeoloji birləşmə Azərbaycan dilində “Zirəni Gırmana aparmaq” ifadəsi ilə eyni mənanı ifadə edir [30, s.147]. Nümunəyə nəzər salaq:

“Why did you bring DVDs with you when I have a home theater? That’s like carrying coals to Newcastle” [61].

Bury/hide your head in the sand – ifadəsi “çətinlikdən qaçmaq, çətinlikdən qorxmaq” mənalarını ifadə edir. Birləşmənin mənşəyi dəvəquşu təhlükədə olduğu zaman başını torpaqda gizlətməsinə əsaslanır. Bu fikrə əsaslanaraq birləşmə tədricən öz həqiqi mənasını itirdi və “çətinlikdən qaçmaq” mənasında işlənməyə başladı. İfadənin şaquli konteksti folklorla əlaqədardır [63]. Nümunələrə diqqət edək:

You always bury your head in the sand. But it is not correct. Help us!

“Stop burying your head in the sand. Look at the statistics on smoking and cancer” [61].

Have a bee in someone’s bonnet – “fikri bir şeylə dolu olmaq, fikirli olmaq” mənalarını ifadə edir. Arıçılar həmişə arıları ilə işləyərkən qoruyucu başlıqlarını geyindirdilər. Həmin fakta uyğun olaraq bu frazeoloji birləşmə yaranıb. Nümunələrə diqqət edək:

“She never stops talking about dieting – she’s got a real bee in her bonnet about it” [68].

“Ever since the blizzard last year, dad has had a bee in his bonnet about moving to a warmer climate” [61].

III fəsil. Azərbaycan dilindəki emosemiyalı frazeologizmlərdə “şaquli kontekst”

3.1. Azərbaycan dilindəki emosemiyalı frazeologizmlərdə tarixi hadisələrə əsaslanan “şaquli kontekst”

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi frazeoloji birləşmələrlə zəngindir. Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də ədəbi dilin ümumxalq dilinə yaxınlaşmasında, müxtəlif daxili hiss və həyəcanların ifadəsində frazeoloji birləşmələr mühüm əhəmiyyət daşıyır. Üslubi baxımdan həqiqi mənada işlənmiş sözlərin məcazilik ifadə etməsi ekspressivlik yaradır [26, s.227].

Frazeoloji birləşmələrdən istifadə nitqin daha axıcı və emosional olmasına səbəb olur. Dilin emotiv funksiyası frazeoloji birləşmələrdən ibarət mətnlərdə özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Emotiv funksiya müəllifin subyektiv aləmi, fərdi baxışları ilə əlaqədar olaraq meydana çıxır [12, s.6]. Təbii ki, emosiyaların dolğun şəkildə qarşı tərəfə çatdırılmasında məhz emosemiyalı frazeologizmlərin rolu əvəzsizdir. Ümumiyyətlə, qeyd edə bilərik ki, bu funksiya birbaşa müəllifin özü ilə bağlılıq təşkil edir [12, s.6].

Emosemiyalı frazeologizmlər də, başqa frazeologizmlər kimi, müəyyən ictimai mühitin, bu və ya başqa dövrün məhsuludur.

Emosemiyalı frazeologizmlər dilin daxili imkanları və alınmalar əsasında yaranır (bax 1-ci fəslə). Dilimizin daxili imkanları əsasında formalaşmış emosemiyalı frazeoloji birləşmələr bir neçə yolla yaranıb. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Sözlərin birləşərək bir məcazi mənə ifadə etməsi ilə: *baş itirmək, ürəyi çatlamaq, dişi bağırsağını kəsmək, gözünü döymək* və s. Nümunələrə nəzər salaq:

“Sən bir tək, amma bu zalımlar bihədd. Ah, Rüstəm ürəyim çatlayır! Taqətim kəsilir!” [53, s.8].

“Mən ustama kərpic verəndə yoldan bir arvad keçirdi. Onun qolunda çox qəribə bir qolbaq var idi. Gözüm qolbağa sataşanda heyran qalıb başımı itirdim. Bir də ayılıb gördüm ki, usta divarı hörüb ucaldıbdı” [90].

“Təxminən 5 saata yaxın canlı yayımda fasiləsiz şərh verməli oldum. Avtobusun sürücüsünün isə dişi bağırsağını kəsirdi. Bir yandan soyuq, o biri yandan da reportajın belə uzanması onu əsəbiləşdirmişdi” [89].

“Kapitalist qoyunu sosialist darvazasına baxan kimi durub gözünü döyürdü” [89].

2. Bəzi sərbəst birləşmələr zaman keçdikcə məcazi mənə əldə etməklə frazeoloji birləşmələrə çevrilir. Belə birləşmələr həm məcazi (bu halda onlar frazeologizmlərə çevrilir), həm də həqiqi mənada (yəni sərbəst söz birləşmələri kimi) işlənə bilirlər: *ayağının altını qazmaq, əli qaşınmaq, papağını göyə atmaq* və s.:

“Çünki paxıllıq edənlərin çoxalır. Məndə də belədir. Adlarını söyləmək istəmədiyim insanlar var ki, ayağının altını qazırlar. Hətta ruzimə belə mane olurlar. Amma paxıllığımı çəkənlər unutmayın ki, ruzini Allah verir, siz yox” [88].

İşim qəbul olunsa, papağımı göyə atacam.

3. Bəzi emosemiyalı frazeoloji birləşmələr dildə artıq mövcud olan frazeologizmlərin ikinci mənə əldə etməsi ilə yaranıb, buna səbəb bir sıra frazeoloji birləşmələrin ilkin mənalarını itirib, yeni mənə ifadə etmələri ilə bağlıdır. Nəticə olaraq, belə frazeoloji birləşmələr iki mənə ifadə etmiş olurlar: *ürəyi yanmaq – susamaq, ürəyi yanmaq – yazığı gəlmək* və s. Frazeoloji birləşmə ikinci mənasında emotivlik ifadə edir:

“Ürəyim yanır, bu kədəri ömrüm boyu içimdə daşımışam və daşıyacam da” [94].

4. Atalar sözü və məsəllər əsasında yaranmış emosemiyalı frazeoloji birləşmələr: *Üz vermə, astar da istər – üz vermək, başının tükü ayağına salama gəlmək* (qorxu) və s. [13, s.260]:

Üz vermə nadana, sirr vermə pisə.

Axır qəlbin ya inciyə, ya küsə.

Ot bitər kök üstə, əsli nə isə,

Yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz [Xəstə Qasım].

Alınmalar əsasında yaranmış frazeoloji birləşmələr dilimizdə kalka yolu ilə əmələ gəlib: *Rubikonu keçmək; püşk atılmışdır; torpağı öpmək* və s. Qeyd etmiş olduğumuz emosemiyalı frazeoloji birləşmələr Yuli Sezarın işlətməmiş olduğu fikirlərdən götürülüb. Kontekst daxilində onların işlənməsinə nəzər salaq:

“Hakimiyyət və müxalifət seçki Rubikonunu keçdilər. Püşk atılmışdır” [87].

“Füzulidəyik... Lələ tərə yaxınlığındayıq! Şəhidlərimizin qanı-canı ilə işğaldan azad etdiyi Vətən torpağı. 23 ildir işğal altında olan, həsrət qaldığımız Vətən torpağı. Diz çöküb öpdüm torpağı. Qoxladım ciyər dolusu. Həsrət qaldığın Vətən torpağının qoxusu bir başqa cür olur” [86].

Ümumi dil tapmaq; Amerika kəşf eləmək; nə ətdir, nə balıq; nöqtə qoymaq və s. kimi frazeoloji birləşmələr dilimizə rus dilindən keçib:

“Prezidentlər ümumi dil tapdılar və bütünlüklə anlaşıdılar. Kompromis variant ertəsi gün Moskvaya təqdim edilməli idi. Amma gecə nəsə baş verdi və növbəti gün anlaşmalar pozuldu” [85].

“Gözümü yeznəyə, qardaşa dikəcəkdimsə, daha niyə fəhlə adını zay eləməliydim? Yox, baş xarab deyilsə, onu işlətmək mümkündür. Lap texnikumdan başlayacağam. İki il gec olsun. Mən Amerika kəşf eləmirəm. Onlarca, yüzlərcə belələrini mənə misal çəkərmə yoldaşlarım?”[84].

“Əslində ən təhlükəlisi odur ki, bu adam nə ətdir, nə balıq. Onu birbaşa düşmən kimi tanıyırdıq” [84].

“Mən, ümumiyyətlə, özümlə bağlı narahat adam deyiləm. Çünki mən bilirəm ki, bu müsahibəni verdiyim anda belə hər şeyə nöqtə qoyula bilər. Bunlar mənə çox xırda məsələ kimi gəlir” [83].

İngilis dilində olduğu kimi (bax 2-ci fəslə), Azərbaycan dilində də emosemiyalı frazeologizmlər geniş şəkildə istifadə olunur. “Şaquli kontekst” baxımından Azərbaycan dilində emosemiyalı frazeoloji birləşmələri iki qrupa bölmək olar:

1. Azərbaycan dilində emosemiyalı frazeologizmlərdə tarixi hadisələrə əsaslanan şaquli kontekst.
2. Azərbaycan dilində emosemiyalı frazeologizmlərdə qeyri-tarixi şaquli kontekst.

Tarixi hadisələrə əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlər aşağıdakılardır:

Şamaxı batan kimi batmaq – işi düz gətirməmək, vəziyyəti ağırlaşmaq mənalarını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i 1192-ci ildə Şamaxıda baş vermiş qüvvətli zəlzələ ilə bağlıdır. Nəticə olaraq, Şamaxının dağılmasına gətirib çıxarmışdı [3, s.236].

M.S. Ordubadinin “Gizli Bakı” romanında Musa Nağıyev deyir:

“Mən öz barəmdə danışmıram. Vallah, billah, tallah mən, Şamaxı zəlzələdə batdığı kimi batmışam. Hamı bilir ki, bircə torba salıb dilənməyim qalıb” [3, s.237].

Əsəbləri ilə oynamaq - əsəbiləşdirmək, açıqlandırmaq anlamlarını ifadə edir. Latın dilindən alınma frazeoloji birləşmədir. Bu birləşmə bir növ musiqi ifadəsinə bənzəyir. “Şaquli kontekst”i tarixi faktla əlaqədardır. Belə ki, tarixdən məlumdur ki, hələ qədim zamanlarda simli musiqi alətləri mövcud olub. “Sim” Latın dilində “nervus” (əsəb) deməkdir. Qədim zamanlarda həkimlər bədəndə olan əsəbləri simə bənzətmişdilər. Məhz buna görə də, Romalılar əsəbi elə “sim” olaraq da adlandırırdılar [3, s.181].

Nümunələrə nəzər salaq:

“Bütün bunlar barəsində məktəb direktoruna öz şikayətimi bildirdim. Məktəb direktoru öz müavininə məni göstərərək “bu adam gəlib mənim əsəblərimlə oynayır,” - deyərək hətta mənim şəxsi ləyaqətimə toxunacaq dərəcədə sərt danışdı” [82].

İ. Şıxlının “Dəli Kür” romanında deyilir:

“Molla Sadığa elə gəldi ki,.. əsəbləri tarıma çəkilməmiş sim kimi dartılı olan Allahyar indi, hər şeyi ona danışandan sonra, uzun sürən bir xəstəliyin taqətdən saldığı adamın vəziyyətindədir” [3, s.182].

İki eşşəyin arpasını bölə bilməmək – bir qərar verə bilməmək, qərarsız qalmaq kimi mənaları ifadə edir. Alınma frazeologizmdir. Tarixi “şaquli kontekst”i XIV əsrdə Fransada baş vermiş bir faktla əlaqədardır. XIV əsrin filosofu Jan Buridanov azadlıq və ya sərbəstlik duyğusunun olub-olmadığını təcrübədə sübut etmək üçün eşşəyi nümunə olaraq göstərib. Belə ki, həmin eşşək iki qucaq otdan bir az kənarında dayanıb və artıq acından ölmək üzrədir. Hansı otu yeyəcəyini seçə bilmək iqtidarında deyil. Dilimizdə, xalq danışığı dilində, bədii əsərlərdə obrazların dilində bu frazeoloji birləşmə geniş şəkildə istifadə olunur [11, s.55]. Məsələn:

“İki uzunqulağın arpasını bölə bilməyənlər, bizə dərs öyrədir” [İlham Əliyev; Nazirlər kabinetinin iclasından çıxış].

“İndi tapa bilməsəm, sonra deyəcəklər ki, iki eşşəyin arpasını bölə bilmir” [81].

Saman altdan su yeritmək – gizli şəkildə bir şeylər etmək, xəlvət iş tutmaq kimi

anlamları ifadə edir. Alınma frazeologizmdir. Bu frazeoloji birləşmənin “şaqli kontekst”i “zappa” (kərki, toxa) İtalyan sözünün rus dilinə keçməsi və həmin hərbi terminin rus dilində işlədilməsi ilə əlaqədardır. İfadə sonradan Azərbaycan dilinə daxil olub və müasir dövrdə də istifadə olunur [11, s.62]. Məsələn:

“O da saman altından su yeridərək romanı yeni köməkçimə çatdırmışdı” [57, s.31].

Saman altından su yeritmək işində o, heç bacarıqlı deyil, çünki gizli nəşə edə bilmir.

Adı it dəftərində olmamaq – hörmətsiz olmaq, sayılmamaq mənalarını ifadə edir. Hörmətsiz insanlar haqqında kəskin mənfi mənə bildirmək üçün işlədir. “Şaqli kontekst”i tarixi faktla əlaqədardır. Belə ki, keçmişdə adın dəftərə düşməsinə avam insanlar bədbəxtlik, faciə kimi qiymətləndirirdilər. Ona görə danışq dilində ad dəftəri it dəftəri ilə əvəz olunub. O zamanlar adın dəftərə yazılması bədbəxtlik olaraq qəbul edilsə də, adın heç bir yerə yazılmaması çox dəhşətli hesab olunurdu. Çünki düşünülürdü ki, həmin insan nə qədər zavallıdırsa, adı it dəftərində də yoxdur [3, s.12]. Nümunələrə nəzər yetirək:

“Dilənçi vəziyyətində yaşayan, iqtisadiyyatı darmadağın olmuş bir dəstə cinayətkarın əlində cəmləmiş dövlətin nə ordusu ola bilər? Bu gün onlar əvəzindən ordunun sözünü deyən onların havadarlarıdır. Buna ordu demək olmaz. Bu cinayətkarlardan, oğrulardan, terrorçulardan ibarət bir yığındır. Ona görə də Ermənistan ordusunun adı it dəftərində də yoxdur” [80].

C. Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesində İmamverdi deyir: *“Biri elə odur mənimki: nə cütə varandır, nə odun yaran... ölüm-zülüm oxudu, axırı nə oldu: nə coraba yamaqdır, nə tumana balaq. Heç it dəftərində də adı yoxdur”* [3, s.13].

Hamam suyu ilə dost tutmaq - hörmət və ehtiram hislərini ifadə edir. “Şaqli kontekst”i Azərbaycandakı tarixi adətlə bağlıdır. Qaydaya görə, hamamda qoca arvadlar birinə yaxınlaşıb oturandan sonra məhəbbətlərini göstərmək üçün həmin şəxsin başına bir satıl su tökərdilər. Hətta bəzən gənc qızlar səhvən isti su yerinə soyuq su tökərdilər. Bu hörmət əlaməti hesab olunurdu [10, s.276]. Halhazırda cənub zonasının dialektlərində bu ifadəyə rast gəlmək mümkündür:

Qızın hərəkətinə bir bax! Hamam suyu ilə dost tutur.

Acan-pastar görüb – qorxu hissini ifadə etmək üçün işlədir. “Şaqli

kontekst”i Azərbaycanda şah dövrü ilə əlaqədardır. Pastar sözü o dövrdə xalqı qorxudan, xalqa zor deyən şəxsləri adlandırmaq üçün istifadə olunurdu. Müasir dövrümüzdə Azərbaycanın şimal zonasında bu deyim aşağıdakı şəkildə istifadə olunur [10, s.38]:

“Nə olub? Çayın milisioner/ajdan görüb?”

Göz dağı vermək – dərdə salmaq, ağır zərbə endirmək mənalarını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i Təbrizdə düşməne göz dağı vermək üçün tikilmiş tarxi qala ilə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan dilində geniş şəkildə istifadə olunan emotiv frazeoloji birləşmələrdəndir [10, s.256]. Nümunələrə nəzər salaq:

“İbrahim bəy bütün düşmənlərinə göz dağı verdi”.

“Çox məzlumlara göz dağı verdiyi üçün bu həyatda xoşbəxtlik tapa bilmədi”.

“Göz dağı vermək” frazeoloji birləşməsi ilə yanaşı, “*göz kötəyi vurmaq*” ifadəsi də işlədilir. İstək və arzuları həyata keçirə bilməyib, ona baxmaqla ürəyi soyutmaq anlamını ifadə edir. Fikrimizcə, “gözünün qurdunu öldürmək” frazeoloji birləşməsi ilə eyni mənani ifadə edir. Müasir Azərbaycan danışıq dilində “gözünün qurdunu öldürmək” “göz kötəyi vurmaq” frazeoloji birləşməsindən daha çox istifadə olunur [10, s.259]. Məsələn:

“Onu almağa gücümüz yoxdur, heç olmasa, göz kötəyi vuraq”.

“Gözünün qurdunu öldürdükdən sonra o, səyahətdən qayıda bildi”.

Dəriyə saman tərpmək – hədə-qorxu gəlmək mənasını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i tarxi cəza növü ilə əlaqədardır. Halhazırda cəza növü olaraq istifadə edilmir [10, s.191]. Nümunəyə nəzər salaq:

“Sən öləsən, dərinə saman tərperəm. Sözümə qulaq as! Məni özümdən çıxarma!”

Qanını şüşəyə tutmaq - zülm eləmək, birinin həmişə kölgəsini qılınclamaq anlamlarını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i Nəsrəddin şah zamanları ilə əlaqədardır. Belə ki, həmin dövrdə Allahyar xan Təbrizin məşhur lotularından biri hesab olunurdu. Tehrandan göndərilmiş Rəcəb darğa insanlara əzab-əziyyət verib, xalqın qanını şüşəyə tuturdu. Bir gün Allahyar xan bazarda olan dalana gedib onu öldürür. O vaxtdan həmin yer “Qanlı dalan” adlandırılır [10, s.342]. Əlavə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, bu emotiv frazeoloji birləşməyə bədii əsərlərimizdə də rast gəlməyimiz

mümkündür:

*“Qanını şişəyə tutdu fələk o tiftlilərin,
Ac qalib, qaçdı uşaqlar dodağından qanı”* [S.Ə. Şirvani]

3.2. Azərbaycan dilindəki emosemiyalı frazeologizmlərdə qeyri-tarixi “şaqli kontekst”

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, şaquli kontekst baxımından Azərbaycan dilində emosemiyalı frazeoloji birləşmələri iki qrupa bölmək olar:

1. Azərbaycan dilində emosemiyalı frazeologizmlərdə tarixi hadisələrə əsaslanan şaquli kontekst.
2. Azərbaycan dilində emosemiyalı frazeologizmlərdə qeyri-tarixi şaquli kontekst.

Azərbaycan dilində qeyri-tarixi “şaqli kontekst”ə əsaslanan frazeoloji birləşmələr müxtəlif mənbələr əsasında yaranıb. Onların ən önəmlisi: 1) folklor, 2) bədii əsərlər, 3) din və 4) mifologiyadır.

3.2.1. “Azərbaycan dilinin frazeoloji ifadələrini daha çox özündə cəmləşdirən, qoruyub saxlayan folklor nümunələridir” [41, s.5]. Zəngin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dilimizin lüğət tərkibinin inkişafında əvəzolunmaz rol oynayır. Folklor janrları (dastan, nağıl və s.) müxtəlif frazeoloji birləşmələrin yaranmasına da öz təsirini göstərib. Folklor frazeologiyası emosionallıq, ekspressivlik, təsirlilik yaratmaq üçün işlədilir. Folklorda elə frazeoloji birləşmələrə rast gəlmək mümkündür ki, onlar yalnız dastan və nağıllar üçün xarakterik hesab olunur. Lakin ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, folklor nümunələrində işlədilmiş frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dili leksikasının ən önəmli hissəsini təşkil edir. Nümunələrə nəzər salaq:

Dədə Kərim kimi yanmaq - əzab çəkmək, izzət çəkmək mənalərini ifadə edir. Frazeoloji birləşmənin “şaqli kontekst”i XVII əsr şifahi xalq ədəbiyyatında yaranmış “Əsli və Kərim” dastanı ilə əlaqədardır. Dastanda iki sevgilinin məhəbbəti təsvir olunub. Onların məhəbbətinə mane olmaq istəyən Qara Keşiş Əslini Kərəmə vermir. O, dəfələrlə Kərəmi oğru adlandırır və zindana saldırır. Ona uzun əzab və

əziyyətlər versə də, Kərəm sevgisindən dönmür. Sonda Qara Keşiş hiyləyə əl atır. Zifaf gecəsi Əslinin sehrlənmiş düymələri açılmadıqca Kərəm od tutub alışır. Kərəmin küllərindən isə Əsli də yanaraq məhv olur [3, s.139].

B. Vahabzadənin “Yollara iz düşür” pyesində deyilir: *“Hələ uşaq ikən Kərəm kimi səni yuxuda görüb vurulmuşdum. O vaxtdan da Kərəm kimi yanırım”* [3, s.140].

Qəm çəkmək – kədərli, fikirli olmaq mənalarını ifadə edir. İlk dəfə “Koroğlu” dastanında istifadə olunub [25, s.8]. Dastanda göstərilib:

“Qoç Koroğlu kimi arxası olan iyid heç qəm çəkib qorxarmı?”

Frazeoloji vahid müasir dilimizdə və bədii əsərlərimizdə də geniş şəkildə istifadə olunur:

Cavanlığında çox qəm çəkdi, bəlkə indi xoş gün görər.

Bülbüli-bidil əlindən üzülüb daməni-gül,

Gecələr sübhə kimi nalə çəkib, zar ağlar.

Şad ikən vəslin ilə könlümə qəm çəkdi hücum,

Oldu min günə genə dərdə giriftar ağlar [79].

Muradı gözündə qalmamaq – arzuları çin olmaq mənasını bildirir, xoşbəxtlik frazeosemantik sahəsinə aid edilir. “Şaquli kontekst”i “Əsli və Kərəm” dastanından gəlir. Dastanda göstərilib:

“O muradının gözündə qalmaması səbəbindən çox şad-xürrəm idi” [41, s.148].

Bədii filmlərimizdə də geniş şəkildə istifadə olunan frazeoloji birləşmələrdəndir. Məsələn:

“-Yuxum çin oldu, baba. Dedim bu atışmadan sonra gəlməzsən. Allah muradımı gözümdə qoymadı.” [“Yeddi oğul istərəm” filmi]

Qəribi burda ağlamaq tutub – vəziyyətin çox ağırlığını, çıxılmaz vəziyyətdəki çaşqınlığı ifadə edir. İfadənin “şaquli kontekst”i “Aşıq Qərib” dastanı ilə əlaqədardır. Hal-hazırda da geniş istifadə olunan ifadələrdəndir. Məsələn: *“Yaxşı deyiblər ki, burda Qəribi ağlamaq tutub ey... Qağan səni tapandan sonra məni görmək istəmir.”* Müasir dövrdə bu ifadə “Kərəmi ağlamaq tutub” və ya “Yetimi ağlamaq tutub” şəklində də istifadə olunur [3, s.100]. Nümunələrə nəzər salaq:

“Bu saat hamı roman yazır, romanın nə olduğunu bilən də, bilməyən də. Sonra da

elə yekə-yekə “mən roman yazmışam” deyirlər ki, adam mat qalır. Təsəvvür edin ki, İsmayıl Şıxlı, Fərman Kərimzadə, Əzizə Cəfərzadə də roman yazıb, indi hansısa cüvəllağı da. Belə yerdə deyiblər ki, “Kərəmi burda ağlamaq tutur” [77].

“Bax, Kərəmi burda ağlamaq tutur: Göz dəyməsin, dar gündə bir-birimizi yaman müdafiə edirik ha!” [3, s.102].

Barmağını dişləmək – heyrətdə qalmaq anlamını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i “Quş dili bilən İsgəndər” nağılından gəlir. Nağılda frazeoloji birləşmə belə işlədilib:

“İsgəndər barmağını dişləyib dedi: - Bəli, indi iş ayrı cür oldu” [41, s.46].

Müasir danışiq dilində bu emotiv frazeoloji birləşmənin işlənməsinə nəzər salmaq:

“Sənə deyəcəklərim çoxdu, ancaq söyləməyi bacarmadığım üçün, barmağımı dişləməyə məcbur oluram”.

“Aysel həmin dəqiqə barmağını dişlədi, lakin iş işdən keçmişdi” [10, s.94].

Acından ölmək – həddindən artıq aclıq hiss etmək mənasını bildirir. “Şaquli kontekst”i “Əlimə su tök” nağılından gəlir. Nağılda göstərilir: “Ana, hələ bir az çörək ver yeyim, lap acından ölüərəm sonra danışaram” [41, s.14].

Müasir danışiq dilində də, bu frazeoloji birləşməyə rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

“Elə acından ölürdü ki, yerindən tərpanməyə taqəti yox idi”.

Bağrı yarımaq – bərk qorxmaq, dəhşətə düşmək mənalərini ifadə edir. “Bağır” sözü lüğətlərdə “qaraciyər” mənasında şərh olunur. Lakin dildə “qaraciyəri yarımaq” ifadəsi işlədilmir. Bir sıra mücərrəd anlayışlar konkret bədən üzvləri adlarının məcazi mənadada işlədilməsi əsasında yaradılmışdır. Məsələn, sevgi hissi ürəklə, paxıllıq hissi qarınla və s. əlaqəlidir. Əslində isə qorxmaq sözü “ödü yarımaq” ifadəsi ilə bağlıdır. Tədricən bu ifadə “zəhri yarımaq”, “ürəyinin yağı ərimək” kimi birləşmələrlə əvəz edilmişdir [3, s.37]. Nümunəyə diqqət edək:

“Həftə sonu yerli telekanalların birində daha çox İsrail rejiminin “piarı”na bənzəyən bir veriliş yayımlandı. Baxdıq. Nədən bilmirəm, amma qeyri-ixtiyari ulularımızın bir sözü yadımıza düşdü: Oğru elə bağırtdı ki, doğrunun bağı yarıldı” [78].

Acığı tutmaq – hirslənmək, qəzəblənmək anlamlarını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i “Nəsir və Nəsdərənin nağılı” ilə əlaqədardır. Nağılda göstərilir: “Ona

acığı tutdu, qoca bir kişiyə, bənnə Həsənə ərə verdi” [41, s.13].

Mirzə İbrahimovun “Pələng və insan” adlı nağlında deyilir:

“Sarı pişik bir az özünə gəldi, ürəklənib cavab verdi:

- Çünki insan əlinə düşmüşəm. Pələngin acığı tutdu:

- O insan dediyin necə şeydir ki, səni bu hala salıb?” [56].

Gözü su içməmək – şübhə etmək, inanmamaq mənalarını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i “Koroğlu” dastanı ilə əlaqədardır. Dastanda göstərilib: “Paşam sağ olsun, mənim bu aşıqdan gözüm su içmir” [41, s.145]. Müasir dövrümüzdə də bu frazeoloji birləşməyə müxtəlif bədii əsərlərdə, danışiq dilində rast gəlməyimiz mümkündür.

Məsələn:

Gözüm su içməyir heç Xuramandan,

Onu başqa ruhda böyütmüş zaman [60].

Quşu qonmaq – çox xoşlamaq, istəmək anlamlarını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i “Əsli və Kərəm” dastanı ilə əlaqəlidir. Dastanda Kərəm deyir:

“Quşum uçdu Əsli xanın bağına

Əsil qızsan, əsil eylə, quşu ver

Gözəllər düzülüb solu sağına

Əsil qızsan, əsil eylə quşu ver”.

İndiki dövrümüzdə də bu frazeoloji birləşmə hələ də istifadə olunmaqdadır. Ə. Vəliyevin “Bakı bağları” hekayəsindən nümunəyə nəzər salaq:

“Uşaqlığım və gəncliyim burada keçdiyindən kəndə quşum qonmurdu, camaatdan ayrılmaq istəmirdim” [3, s.127].

Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu - hər hansı səbəbdən xoşagəlməz vəziyyətə düşmüş adamın həmin vəziyyətlə barışmağa məcbur olduğunu bildirir. İlk dəfə “Koroğlu” dastanında işlənib. Dastanda göstərilib:

Çünki oldun dəyirmançı,

Çağır gəlsin dən, Koroğlu.

Verdin Qın, aldın Dürü,

Döy başına, yan, Koroğlu.

Bədii əsərlərimizdə də bu frazeoloji vahidə rast gəlməyimiz mümkündür.

Nəcəf bəy Vəzirovun “Daldan atılan daş topuğa dəyər” komediyasından nümunəyə nəzər salaq:

“Heç mümkün deyil, nə tövr olsa gərək varımdan, yoxumdan keçib bu işi düzəldim; yoxsa o qızların oxutmuş ləçərlər əgər bilsə, oğlanı çəkəcəklər bəndlərinə... Belə ittifaqı əldən buraxmaqlıq bişüurluqdur... Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu... Əbdürrəhim, Əbdürrəhim!” [Nəcəf bəy Vəzirov].

Qanını qaraltmaq – həddindən artıq çox əsəbiləşdirmək, hirsləndirmək mənalarını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i “Koroğlu” dastanı ilə bağlıdır. Bədii əsərlərimizdə də geniş şəkildə istifadə olunan frazeoloji birləşmələrdəndir.

“Canım, qaraltmayın bir qanımızı,

Düşmən ki almayıb dörd yanımızı” [60].

Acığı soyumaq – qəzəbi keçmək, sakitləşmək deməkdir. “Şaquli kontekst”i “Səyyad və Sədət” nağılından gəlir. Nağılda göstərilir: *“Bu sözü eşidəndə Fərrux Mirzənin acığı bir az soyudu”* [41, s.13].

Müasir danışiq dilində də bu gün bu frazeoloji birləşmə istifadə olunur:

“Onun gəlişini eşidəndən sonra acığı soyudu.”

Arının deşiyinə çöp uzatmaq – birini hirsləndirmək, acıqlandırmaq mənalarını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i “Qaçaq Nəbi” dastanı ilə bağlıdır. Dastanda yazılıb: *“Mehdigili tutsaq, elə bil arının deşiyinə çöp uzatmış olacayıq”* [41, s.37].

Ədəbi dildə isə bu frazeoloji birləşmə “arının yuvasına çöp soxmaq” şəklində istifadə olunur:

“O, hərəkətləri ilə elə bil arının yuvasına çöp soxdu.”

Qaratikan koluna dönmək – iki sevəni ayırmaq mənasını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i “Əsli və Kərəm” dastanı ilə əlaqəlidir. “Dastana görə, Əsli və Kərəm öldükdən sonra hərəsinin qəbrindən bir qızılgül baş qaldırır, ancaq Qara keşişin qəbrindən qalxan qaratikan kolu onların arasına girib birləşməyə qoymur” [10, s.352].

Müasir danışiq dilində bu frazeoloji birləşmə hələ də istifadə olunmaqdadır. Nümunəyə nəzər salaq:

“Nədir, nə olub? Niyə onların arasında qara tikan koluna dönmüsən?”

Başına qan vurmaq – qəzəblənmək anlamını ifadə edir. İlk dəfə “Koroğlu” dastanında istifadə olunub. Frazeoloji vahid dastanda “*Koroğlunun başına qan vurdu*” şəklində istifadə olunub. Müasir dilimizdə bu frazeoloji vahid “hirs başına vurmaq” şəklində istifadə olunur [25, s.9]. Nümunəyə nəzər salaq:

Hirsi başına necə vurdusa, gözü heç kimi görmədi və evi tərk etdi.

Qaşları çatılmaq/düyümlənmək – qəzəblənmək, hirslənmək mənalarını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i “Koroğlu” dastanı ilə əlaqədardır. Dastanda göstərilib: “*Qara qaşlar çatılıb, qəmgindir, elə qəmgindir ki, day necə*” [41, s.183].

Bu frazeoloji birləşmə hələ də bədii əsərlərdə və danışq dilində istifadə olunmaqdadır. Nümunələrə diqqət yetirək:

*Gördüm ki, düyünləndi qaşlarının arası,
Qanadı sinəsinin sanki köhnə yarası* [10, s.357].

*Gah görürsən ki, çatıb qaşlarını
Baxıram dərdli Arazdan o taya,
Nə deyim, ah nə deyim mən bu çaya?* [10, s.358].

Folklor janrları içərisində dastanlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanını xüsusilə qeyd etməliyik. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının geniş qəhrəmanlıq tarixini özündə əks etdirir. Dastanda geniş şəkildə frazeoloji birləşmələrdən istifadə olunub. Ümumiyyətlə, onu qeyd edə bilərik ki, frazeologiya dildə yüksək bədiiliyin ifadəsi hesab olunur. Bu dastanda frazeoloji birləşmələrdən, atalar sözləri və məsəllərdən istifadə dilin bədiiliyinə xidmət edir. Məsələn:

Canı titrəmək – çox qorxmaq anlamını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlıdır. Müasir dövrümüzdə bu frazeoloji birləşmə *ürəyi əsmək, bədəni titrəmək* şəklində istifadə olunur:

“Nəriltidən bədəni titrədi, başını anasının qoltuğuna soxub ürəyi əsə-əsə gözlədi” [59, s.18].

Könlü keçmək – istəmək mənasında işlədilir. İlk dəfə “Kitabi Dədə Qorqud”

dastanında istifadə olunub: “*Gözüm döndü, könlüm keçdi*” [14, s.71].

Müasir dövrümüzdə də bu frazeoloji birləşmə istək hissini bildirir. Nümunəyə nəzər salaq:

*“Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah bu dağdan, gah o dağdan,
Axşamüstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi”* [Qarabağ şikəstəsi]

Əl uzatmaq – kömək etmək, köməklik göstərmək mənalərini ifadə edir. Qeyri-tarixi “şaqli kontekst”i “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlıdır. Lakin dastanda *əl uzatmaq* qəsd etmək anlamında istifadə olunub. Müasir dövrdə bu frazeoloji birləşmə kömək etmək, yardımçı olmaq anlamında istifadə olunur:

O, bütün kasıblara əl uzatdı, onların arzularını reallaşdırdı.

“Bu ölkə böhran üzündən kilsəyə əl uzatdı. İqtisadi böhranla üz-üzə qalan Yunanıstanda bu dəfə Pravoslav Kilsəsinin malları satışa çıxarılacaq” [93].

Qara basmaq- qorxmaq, qorxulu yuxu görmək anlamlarını ifadə edir. Qeyri-tarixi “şaqli kontekst”i “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlıdır. Nümunəyə nəzər salaq:

“O, yuxudan ayılıb özünə toxtax verdi ki, yaqın onu qara basır” [41, s.179].

Müasir dövrdə də bu frazeoloji birləşməyə rast gələ bilərik: *“Bəzən o, elə hallara düşürdü ki, gözləri ilə gördüyü şeylərə də inanmaq istəmir, “yox məni qara basır, mənim başıma hava gəlir!” – deyə xoflanırdı”* [55, s.260].

Günü göy əskiyə tutmaq - əzəb-əziyyət hissini ifadə etmək üçün işlədilir. “Şaqli kontekst”i “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı ilə əlaqədardır. Belə ki, dastanın qəhrəmanları yas mərasimlərində qara geyinib göy sarınırdılar. Dastanda göy rəng əzəb-əziyyəti, zülmü ifadə edir [10, s.272]. Nümunəyə diqqət edək:

Gününi göy əskiyə tutub ki, burada yaşamaq istəmir.

3.2.2. Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrin yaranmasında bədii əsərlər də xüsusi rol oynayır. Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, bədii əsərlərdən yaranmış frazeoloji birləşmələr çox olsa da, emosemiyalı frazeologizmlər azlıq təşkil edir.

Nümunələrə nəzər salaq:

Eşqi topuğuna vurub, dik-dik dingildətmək – eşqə düşmək, aşiq olmaq mənalarını ifadə edir. Bu frazeoloji birləşmə ilk dəfə Ə. Haqverdiyevin “Pəri cadu” pyesində işlədilib. Əsərdə Təlxək əcinnə tez-tez bu şeiri oxuyur [3, s.168]:

*“Dolaydan keçən qarı,
Köndələn sevdim səni
Eşqin vurub çarığma,
Dik-dik dingildədir məni”.*

Müasir dövrdə də bu ifadəyə rast gəlmək mümkündür:

O qızın eşqi topuğuma vurub, dingildədir məni. Sevgim artıq dillər əzbəridi.

Ağuşda yer tapmaq – küskünlükdən sonrakı təsəllini ifadə edir. İlk dəfə Ə. Xaqaninin şeirində istifadə olunub. Şeirdə şairin Şamaxıya müraciətindən, Təbrizi təsvirindən bəhs olunub:

*“Şamaxı! Ey mənim sevimli yurdum,
Mən sənin qoynunda xaniman qurdum.
İndisə acığın tutmuşdur mana,
Sənin qucağından ayrılısam ana,
Ümidim, pənahım, Təbrizdir, Təbriz,
O şəhər də mənə doğmadır, əziz.
Siz mənə həyatı etdiniz ata,
Sən mənə anasan, Təbrizdir ata.
Anasından küsən körpə bir uşaq,
Ata ağuşunda yer tapar ancaq” [3, s.23].*

Bundan əlavə bu ifadəyə H. Cavidin “Səyavuş” pyesində də rast gələ bilərik:

*“Çocuq babasından qaçarsa, bəlli
Ana ağuşunda bular təsəlli”.*

Acqarına bir nəfər, nəğmə oxurmu məgər – güclü aclıq hiss etmək, bir şey etməyə təqəti olmamaq kimi mənaları ifadə edir. “Şaquli kontekst”i İ.A. Krilovun “Cırcırma və qarışqa” təmsili ilə bağlıdır. Müasir dövrümüzdə daha çox atalar sözü kimi işlənir. Ə. Babayevin “Haradasan, dost, haradasan” romanından nümunəyə

nəzər salaq: “*Deyir ki, circırama yay bahar nəğmə oxur biqərar – ac qarına bir nəfər nəğmə oxusun görmüsənmi heç?*” [3, s.33].

Boynunu qılıncla vurmaq – qəzəb hissini ifadə etmək üçün məcazi mənada işlədilir. İlk dəfə Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesində Qacar obrazının dilində işlədilib:

Bir boynu olsaydı bəşəriyyətin

Onu bir qılıncla vurardım yəqin!

Bu frazeoloji birləşməyə İ. Əfəndiyevin “On manatlıq lüstr” pyesində də rast gələ bilərik: “*Yoxsa elə güman edirsən ki, mən bu pulları səni qorumaq üçün geri qaytarmışam? Yox! Əgər on minlərlə sən kimisinin bir boynu olsaydı, mən uf demədən onu qılıncla vurardım*” [3, s.67].

Qol-qanadın sınması – arzuların puç olması, ruhdan düşmək mənalarını ifadə edir [10, s.375]. “Şaquli kontekst”i Aşıq Ələsgərin “Düşdü” qoşmasından gəlir. Qoşmada göstərilib:

“Ələsgərəm, hər elmdən halyam,

Dedim: sən təbibsən, mən yaralyam,

Dedi: nişanlıyam, özgə malıyam,

Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü”.

Müasir danışıq dilində bu frazeoloji birləşmə hələ də istifadə olunur. Nümunəyə nəzər salaq:

“Bütün başıma gələnlərdən sonra qol-qanadım sındı, özümə gələ bilmədim. Lakin həyat mübarizədir, hər şeyə güc gələ bilərəm.”

3.2.3. Dilimizdə emosemiyalı frazeoloji birləşmələrin yaranmasında digər önəmli mənbələrdən biri də dindir. Bu baxımdan dini rəvayətlər, dini inanclar və dini mərasimlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nümunələrə nəzər salaq:

Başına kül (torpaq) tökmək – bədbəxtliyə düşmək, qiymətli bir şeyin əldən çıxmasına kədərlənmək mənalarını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i səmavi din olan xristianlığın əsas dini kitabı İncillə bağlıdır, ilk dəfə olaraq orada işlədilib. Qədimdə bir sıra xalqlar özünün və ya başqasının bədbəxtliyinə yananda başlarına kül və ya torpaq tökürdülər. Bununla əlaqədar olaraq, “kül başıma”, “başıma nə kül töküm?”

kimi ifadələr yaranıb [3, s.48].

C. Cabbarlının “Sevil” pyesində Balas deyir: *“İndi mən yazıq başıma nə küll töküm! Öz ailəmdə belə kimsə məni anlamır, kimsə mənim mövqeyimi belə düşünmür”* [53, s.21].

Əcdadını Nuha çıxartmaq – nəslini qədimləşdirməyə çalışan insan haqqında istehza kimi işlədilir. Frazeseomatik baxımdan bu emotiv frazeoloji birləşmə ikrah hissini ifadə edir. “Şaquli kontekst”i dini rəvayətlə bağlıdır. Müasir Azərbaycan dilində də işləkliyini qoruyub saxlamış frazeoloji birləşmələrdəndir [23, s.280]. Nümunəyə nəzər salaq:

“Elə danışdın ki, əcdadın lap Nuha gedib çıxdı”.

Baş açmaq – anlamaq və qəm-qüssədən ağlamaq anlamlarını ifadə edir. Frazeoloji birləşmənin ilk mənası deyil, ikinci mənası emotivlik ifadə edir. “Şaquli kontekst”i dini mərasimlə əlaqədardır [24, s. 284]. Müasir Azərbaycan dilində bu frazeoloji birləşmə daha çox ilk mənanı ifadə etmək üçün işlədilir. Lakin emotiv mənanın işləndiyi nümunələrə də rast gəlmək mümkündür. Nümunəyə nəzər salaq:

“Qəm əlindən sinəmi yırtmış, baş açmış” [41, s.47].

Şeytanın qıçını qırmaq – uzun müddət alınmayan işin sonunda alınmasını ifadə edir. Frazeseomatik baxımdan xoşbəxtlik hissini ifadə edir. “Şaquli kontekst”i dinlə əlaqədardır. Müasir danışq dilində və frazeoloji birləşmələrdə çox geniş istifadə olunan emotiv frazeoloji birləşmələrdəndir. Nümunələrə nəzər salaq:

“Nəhayət ki, şeytanın qıçını qırıb görüşə bildik”.

“Azərbaycan milli yığma komandası sonunda şeytanın qıçını qırıb, çempionlar liqasına qoşula bildi.”

Cəhənnəm əzabı çəkmək – böyük dərdlərə düşər olmaq anlamında istifadə olunur. Frazeseomatik baxımdan qəm, kədər və iztirab hissələrini ifadə edir. “Şaquli kontekst”i “Qurani Kərim” ilə əlaqədardır. Eyni zamanda Bibliyada da bu frazeoloji birləşməyə rast gəlmək mümkündür. Müasir Azərbaycan dilində aktiv şəkildə istifadə olunan frazeoloji birləşmələrdəndir. Nümunələrə diqqət yetirək:

“Bu həyatda cəhənnəm əzabı çəkməkdən yorulmuşdu. Nə zaman həyat onun da üzünə güləcəkdə?”

“Etdiyim günahların qarşılığıdır ki, yalnız cəhənnəm əzabı çəkirəm.”

Qan ağlamaq – frazeosemantik baxımdan qəmginlik hissini bildirir. “Şaquli kontekst”i yas mərasimi ilə əlaqədardır. Dini mərasimlərə görə, keçmişdə ölənlər şəxs çadıra qoyulur və onun oğulları həmin çadırın qarşısında qoyun və ya at qurban kəsirdilər. Sonra çadırın ətrafında yeddi dəfə dolanıb, üzlerini bıçaqla kəsib ağlayırdılar. Beləliklə göz yaşları qana qarışırdı [15, s.536]. Hal hazırda bu frazeoloji birləşmə cana gəlmək, yasa batmaq anlamlarını ifadə edir. Nümunələrə nəzər salaq:

“Baxıb sinələrdən axan al qana

Buludlar kişnədi, göy qan ağladı.

O şənbə gecəsi Vətən başına

Elə Vələn boyda qara bağladı” [58, s.17].

“Artıq onun əlindən qan ağlayıram. Heç cürə razılığını ala bilmirəm.”

Cinə dəmir göstərmək – birini qorxutmaq mənasında işlədilir. “Şaquli kontekst”i dini inamla əlaqədardır. Həmin dini inama görə cin dəmir görə kimi qorxub qaçır [10, s.156]. Nümunəyə nəzər salaq:

“Cinə dəmir göstərmiş kimi, niyə məndən qaçırısan?”

3.2.4. Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrin yaranmasında mifologiyanın rolunu da xüsusilə qeyd etmək yerinə düşər. Azərbaycan folklorunda Azərbaycan mifologiyasının izlərini aşkarlamaq mümkündür. Mifoloji dünyagörüşünün bir çox ünsürləri indiyə kimi folklorun ovsun, alqış, qarğış, rəvayət, qodu və sayaçı mərasimi ilə bağlı mətnlərində qorunub saxlanılmışdır. Dilimizdə emosemiyalı frazeoloji birləşmələrin yaranmasında əfsanə və rəvayətlər də mühüm rol oynayır. Aşağıdakılara nəzər yetirək:

Əhmədi-biqəm olmaq – qəmsiz olmaq, arsız olmaq mənalarını bildirir. Bu frazeoloji birləşmənin “şaquli kontekst”i rəvayətlə bağlıdır. Rəvayətdə göstərilir: Bir nəfər heç dərdi olmayan insanın olub-olmadığını araşdırır, Əhmədi-biqəm adlı belə bir şəxsin olduğunu uzun soraqlardan sonra tapır. O, Əhmədi-biqəmdən bu şadlığının səbəbini öyrənməyə çalışır. Nəhayət, Əhməd öz “sirrini” belə açıqlayır ki, bir zamanlar xoşbəxt ailəsinin olduğunu düşünürmüş, lakin bir müddət sonra arvadının xəyanətinə görə ailəsi dağılıb. Bu hadisədən sonra dərdlərini unutmaq üçün gününü

əyləncələrdə, kefdə keçirirmiş. Kənardan baxan hər kəs isə onun necə bəxtəvər, dərdsiz olduğunu düşünürmüş [3, s.185].

Ə. Vəliyevin “Gülşən” povestində deyilir: *“Ancaq qızının bir qədər Əhmədi-biqəm olması, tənbəllik etməsi, qəsdən özünü işə verməməsi onu təbdən çıxarmışdı”* [3, s.186].

Qaş düzəltdiyin yerdə, vurub göz çıxarmaq – işləri korlamaq mənasında işlədilir. Mənfi frazeosemantik sahəyə aid edilir. “Şaquli kontekst”i rəvayətlə əlaqəlidir. Rəvayətdə göstərilir ki, qədim zamanlarda qələmdar deyilən qadınlar gəlinlərə saatlarla makiyaj edirlərmiş. Gəlinlərin qaşlarına, gözlərinə forma vermək üçün xüsusi iti uclu qələmlərdən istifadə olunurdu. Təsadüfən toyların birində ortada oynayan qızlardan birinin ayağı sürüşür və əlində iti uclu qələmi ilə gəlinin qaşını düzəldən qələmdara dəyir. Bu zaman qələmdarın əlindəki qələm gəlinin gözüne batır və onun kor olmasına gətirib çıxarır. Müasir dövrümüzdə də bu ifadə bədii əsərlərimizdə, gündəlik xalq danışığı dilində geniş şəkildə istifadə olunur:

“O, hər şeyi korlaya bilərdi, qaş qayırdığı yerdə vurub göz çıxardacaqdı az qalsın” [54, s.557].

Karın könlündəki - şəraitdən asılı olmayaraq yalnız əvvəlcədən öz beynində tutduğu niyyət barədə düşünüb, buna uyğun danışmaq və hərəkət etmək mənasını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i rəvayətlə bağlıdır. Rəvayətdə bir xəstəyə baş çəkməyə gedən kar bir insandan söhbət gedir. Öncədən hansı sualları verib, necə cavab alacağını düşünür. Lakin xəstənin cavabları ilə onun düşündüyü cavablar üst-üstə düşmür. Sonda gülünc bir vəziyyət yaranmış olur. Bu frazeoloji vahid hələ də dilimizdə istifadə olunmaqdadır. Nümunəyə nəzər salaq:

- *Yenə mühabisə yaradacaq mövzular tapıb məni əsəbiləşdirmək istəyirsən?*
- *Lap karın könlündəki məsəli yadıma düşdü.*

Leyli-Məcnun olmaq – çox böyük sevgi hissini ifadə edir. “Şaquli kontekst”i “Leyli və Məcnun” əfsanəsindən gəlir. Müasir dövrdə də bədii əsərlərdə və xalq danışığı dilində bu frazeoloji birləşməyə rast gəlmək mümkündür [23, s.279]:

“Onlar artıq Leyli-Məcnun olublar. Sevgiləri hər kəsə məlumdur.”

Saqqal altından keçmək – hörmət, ehtiram hissini ifadə etmək üçün istifadə

olunur [23, s.281]. “Şaquli kontekst”i rəvayətlə bağlıdır. Rəvayətdə göstərilib ki, qədim zamanlarda padşahdan istəyi olan şəxslər diləklərini söyləməzdən öncə padşahın saqqalından yapışarlarmış. Padşahın saqqalı ədalət qapısı hesab olunurdu. Həqiqətən “saqqal” xalq arasında hörmət əlaməti hesab olunur. Nümunəyə nəzər salaq:

“Gülgəz insanları saqqal altından keçirməyi bacarmır. Yalnızca özünü düşünür.”

Qoçu kimi davranmaq – hədə-qorxu gəlmək, kimisə qorxutmaq mənalarını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i rəvayətlə əlaqədardır. “Rəvayətə görə, Qobustan tərəfindən Qoçu adında 20-25 yaşında bir nəfər Bakıya gəlir. Ondan sonra kim ki, bir az xoruzlanırdı, deyirdilər ki, “adə, qoçusan? Zalım oğlu, qoçu deyilsən ki?!” və ya “mənim üçün qoçu olmayacaqsan ki?!” Elə davranan şəxsləri “Qoçu” adlandırırdılar” [10, s.372]. Müasir danışiq dilində bu frazeoloji birləşməyə hələ də rast gəlmək mümkündür:

“Qoçu kimi davranıb hər kəsi gözümçixdıya saldığın daha bəsdir!”

Qurd ürəyi yemək - çox cəsarətli olmaq, qorxmamaq mənalarını bildirir. “Şaquli kontekst”i tarixi rəvayətlə bağlıdır. Belə ki, Türklər oğlanın igid və qızın gözəl olması üçün oğlana qurd ovlayıb ürəyini, qıza isə ceyran ovlayıb onun ətini yedirdərdilər. Əlavə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, bu Güney Azərbaycanda bir ənənə halına çevrilmişdi [10, s.381]. Nümunəyə nəzər salaq:

“Bu sözləri ona deyə bilmək üçün gərək qurd ürəyi yeyəsən”.

Qurd üzlü olmaq – qorxusuzluq hissini ifadə edir. “Şaquli kontekst”i türk mifologiyasından gəlir. Türk mifologiyasına görə, türklər qurddan törəyiblər. Buna görə də Qurd bizim şifahi xalq ədəbiyyatında igidlik, qorxmazlıq simvolu kimi istifadə olunur [10, s.382]. Məsələn:

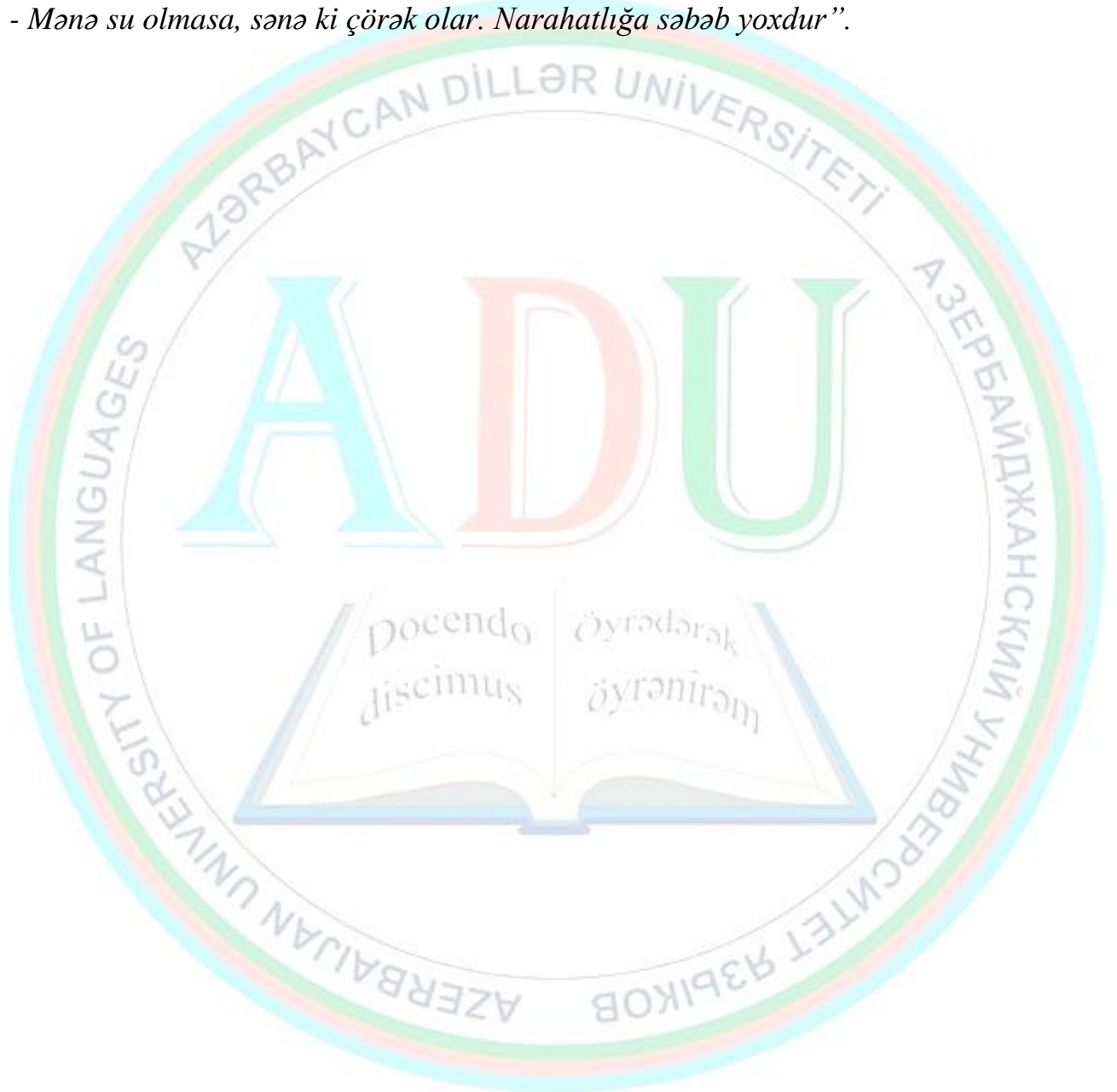
“Xalqımız qurd üzlü olduğu üçün bütün münaqişələrdən üzü ağ çıxıb.”

Mənə su olmasa, sənə ki çörək olar – narahatlıq hissini ifadə etmək üçün işlədilir. “Şaquli kontekst”i rəvayətlə əlaqədardır. “Rəvayətə görə, Ağa Məhəmmədşah Qacar su çıxarılıb ölkənin abadlaşdırılması üçün İrəvanın Bayat tayfasından Hacı Mirzə Ağasını bu işə məsul edir. Bir gün Hacı Mirzə Ağası qazılan quyuların birinin üstünə gedib quyunun təkində olanların söhbətinə qulaq asır.

Quyunu qazan deyir: axı, köpəkoğlu, daşdan da su çıxar? Hacı Mirzə Ağası əyilib quyuya deyir: əgər mənə su çıxmasa, sənə ki çörək çıxır, niyə narahatsan?” [10, s.395]. Müasir dövrümüzdə bu ifadəyə Qarabağ dialektində daha çox rast gəlmək mümkündür:

“ - *Bu işlərin sonu necə olacaq?*

- *Mənə su olmasa, sənə ki çörək olar. Narahatlığa səbəb yoxdur”.*

NƏTİCƏ

Dil yalnız obyektiv dünyanı əks etdirmir, eyni zamanda insanların istək və arzularını ifadə edən emosional funksiyanı həyata keçirir. Emosional funksiyanın həyata keçirilməsində emosemiyalı frazeologizmlər böyük əhəmiyyət daşıyır.

Elmi-tədqiqat işi ingilis və Azərbaycan dili materialları əsasında emosemiyalı frazeologizmlərdə “şaqli kontekst” məsələsinə həsr olunub. Tədqiqat işinin sonunda bir sıra nəticələrə gəlmək mümkündür ki, bunlar ingilis və Azərbaycan dillərində emosemiyalı frazeologizmlərin etimologiyası, “şaqli kontekst”ləri, onların işlənmə dairəsi haqqında müxtəlif fikirlər söyləməyə imkan verir. Əldə etdiyimiz nəticələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik:

1. Frazeologiyaya termin olaraq geniş və dar mənada yanaşılıb. Geniş mənada frazeologiyanın tədqiqat obyektinə bütün söz birləşmələri, dar mənada isə komponentləri mənə və quruluş baxımından parçalanmayan frazeoloji birləşmələr daxildir. Dildə olan bütün söz birləşmələri frazeologiyanın tədqiqat obyektinə ola bilməz. Çünki bütün söz birləşmələri mənə və quruluş baxımından bölünməz deyil. Tədqiqat işində frazeologiyaya dar mənada yanaşılıb.

2. Frazeologiya iki plan əsasında – diaxronik və sinxronik planda araşdırılıb. İngilis dilində frazeologizmlər hər iki planda tədqiq olunsada, Azərbaycan dilində daha çox sinxronik aspektdən yanaşılıb.

3. Tədqiqat işi onu deməyə imkan verir ki, Azərbaycan dilinə nisbətən, ingilis dilində emosemiyalı frazeologizmlər geniş şəkildə tədqiq olunub.

4. Hər iki dilin lüğət tərkibində emosemiyalı frazeoloji birləşmələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin emosemiyalı birləşmələr müxtəlif emosiyaları – qorxu, qəzəb, sevinc, kədər, təəccüb və s. hisləri ifadə edir. Tədqiqat işi əsasında qeyd edə bilərik ki, ingilis dilində kədər, məyusluq hissi ifadə edən frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinə nisbətən üstünlük təşkil edir.

5. Frazeoloji birləşmələri daha dərindən öyrənmək üçün “kontekst” anlayışından istifadə edilir. Kontekst mətnin oxucu tərəfindən anlaşılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan amillərdən biridir. Kontekst oxucu tərəfindən anlaşılmağa və birmənalı qarşılandığı zaman “üfüqi kontekst”dən danışmaq olar. Lakin

anlama problematik xarakter daşıyırsa, o zaman kontekst “şaquli” olur.

6. “Şaquli kontekst” frazeoloji birləşmələrin necə, hansı şəraitdə meydana gəlməsi, bir sözlə, onların mənşəyində dini, ədəbi, coğrafi, tarixi, mədəni və s. kimi amillərin rolunun tədqiq olunması, onların hansı kontekstdə işlədilməsi ilə sıx şəkildə əlaqəlidir və frazeologizmlərin müəyyən əlamətlərə, digər sözlə, hansı frazeosemantik sahələrə görə bölünməsinə, təsnifatını nəzərdə tutur.

7. Kontekst baxımından, hər iki dildə emosemiyalı frazeoloji birləşmələri iki qrupa bölmək olar:

a) Etimologiyaları tarixi hadisələrə əsaslanan “şaquli kontekst”lə bağlı olan emosemiyalı frazeologizmlər

b) Etimologiyaları qeyri-tarixi hadisələrə əsaslanan “şaquli kontekst”lə bağlı olan emosemiyalı frazeologizmlər.

8. Hər iki dildə emosemiyalı frazeoloji birləşmələrin müasir xalq danışığı dilində, bədii filmlərdə və əsərlərdə işlədilmə nümunələri onların “şaquli kontekst”i yaradan bir amil kimi çıxış etməsini sübut edir.

9. İngilis və Azərbaycan dillərində tarixi “şaquli kontekst”ə əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlərin etimologiyası konkret tarixi faktlara əsaslanır. İngilis dilindəki tarixi “şaquli kontekst”ə emosemiyalı frazeologizmləri ədəbiyyatda təklif edilən üç meyarə görə təsnif etmək olar:

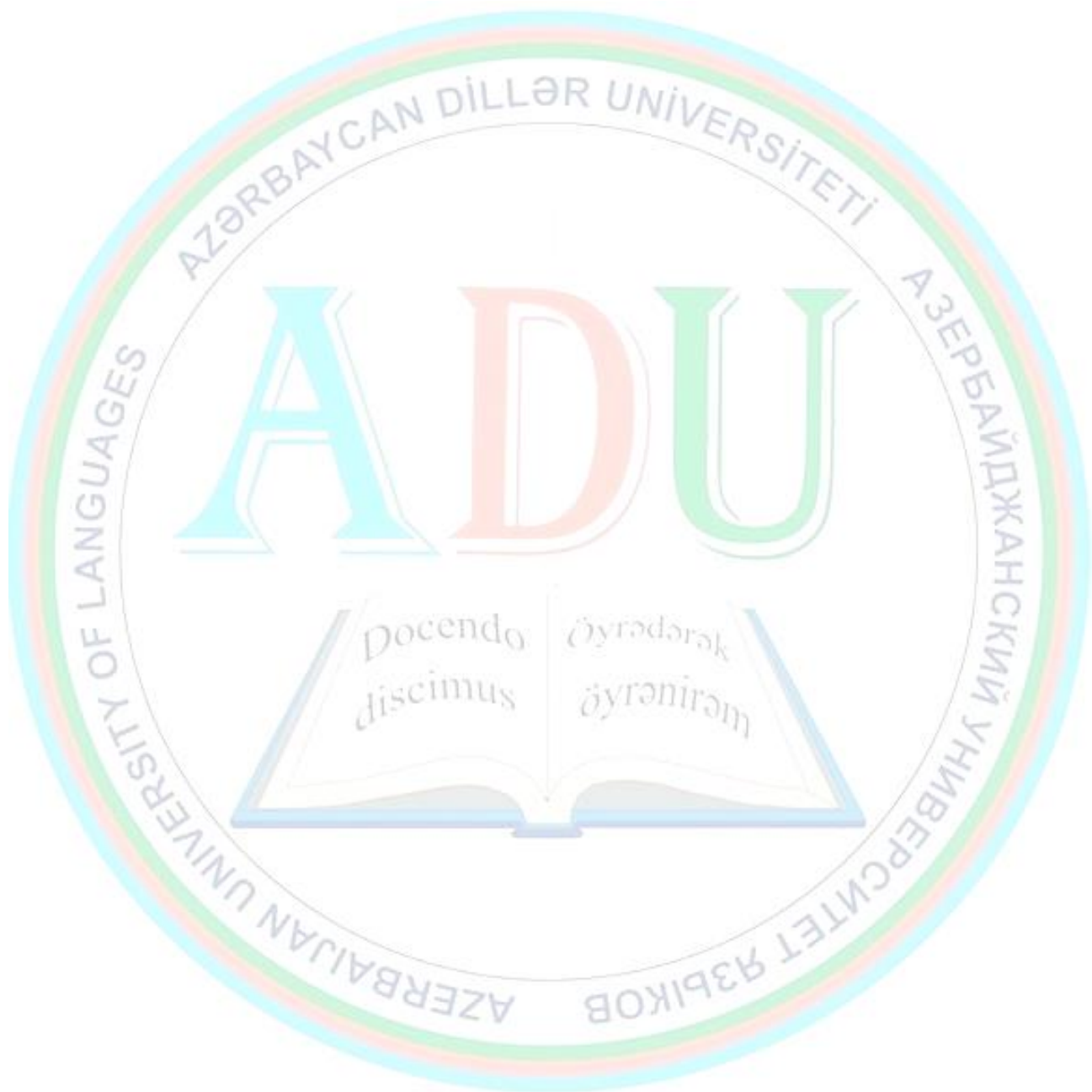
a) antik dövr tarixinə aid məlumatlara istinad edən emosemiyalı frazeologizmlər;

b) ingilisdilli ölkələrin xalqlarının tarixinə, həyat tərzinə istinad edən emosemiyalı frazeologizmlər;

c) digər xalqların həyat təzi və tarixinə aid məlumatlara əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlər.

10. Qeyri-tarixi “şaquli kontekst”in hər iki dildə əsas mənbələri mifologiya, folklor, din və bədii əsərlərdir. Bu fikrə əsaslanan tədqiqatımız göstərir ki, ingilis dilində qeyri-tarixi “şaquli kontekst”i bədii əsərlərə əsaslanan, Azərbaycan dilində isə folklorla əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlər digər mənbələrlə müqayisədə çoxluq təşkil edir.

11. İngilis və Azərbaycan dillərindəki frazeologizmlərin altsemantikasının tarixi və qeyri tarixi “şaquli kontekst” anlayışları işığında tədqiqi yeni faktlar üzə çıxardır və buna görə məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində.

1. Abdullayeva C. İngilis dilindəki emosemiyalı frazeologizmlər – dünyanın dil mənzərəsinin inikası kimi // III International scientific conference of young researchers. Qafqaz Universiteti. Materiallar. Bakı: 2015, s. 57-58.
2. Abdullayeva C. İngilis dilində tarixi-sosial şərtlənməli “şaquli kontekst”ə əsaslanan emosemiyalı frazeologizmlər // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2015, №1, s. 59-67.
3. Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1982, 245 s.
4. Ağayeva N.A. Qədim Roma, yunan və Amerika mənşəli frazeologizmlər və onların ingilis dilinin lüğət tərkibindəki rolu // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2016, №2, s. 7-9.
5. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1976, 299 s.
6. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: “Maarif”, 1978, 174 s.
7. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 272s.
8. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, 192 s.
9. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyasının əsasları. Bakı: Nurlan, 2008, 276 s.
10. Həqqi B. Türk deyimləri. Bakı: Nurlan, 2005, 534s.
11. Həsənova V.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə frazeologizmlərin tipoloji ekvivalentliyi. Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, BSU. B.: Mütərcim, 2015. 75 s.
12. Hüseynov M.A. Poetik frazeologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 166 s.
13. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
14. İbrahimova G.S. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarının dilində frazeoloji birləşmələr. Bakı: Mars Print, 2000, 108 s.

15. İsayeva G. Deyimlerin kültürel özellikleri // 1st International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics. 2011, s. 533-540.
16. Kun N.A. Qədim Yunanıstanın mifləri və əfsanələri. Bakı: BSU-Kitab aləmi, 2008, 544 s.
17. Quliyeva K.V. Müasir ingilis dilində feili frazeoloji vahidlərin diskursda leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Mütərcim, 2017, 24s.
18. Quliyeva N. Ş. Dilçilikdə frazeologizmlərin tədqiqinə dair // Filologiya məsələləri, Bakı: Elm-təhsil, 2014, №1, s. 99-103.
19. Qurbanov A. Ümumi dilçilik : 2 cildə. 1-ci cild. Bakı: Nurlan, 2004.748 s
20. Mehdixanlı F. Müasir ingilis dilində alınma frazeologizmlər // Filologiya məsələləri № 1. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 476 s.
21. Məmmədova G.A. İngilis dili frazeologizmlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Bakı, 2008, 55 s.
22. Məmmədova N. İngilis dilində emosemiyali frazeoloji birləşmələrin semantik qrupları. // İpək yolu. Bakı: Azərbaycan universiteti, 2014, №2, s. 126-130.
23. Rəhimov Q.A. Frazeoloji vahidlərin araşdırılması probleminə dair // Bakı universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. 2013, №1, s.12-15.
24. Şirəliyev M.A., Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı: Çıraq, 2010, 352 s.
25. Şirinova G.N. “Koroğlu” dastanının frazeologiyası, avtoreferat. Bakı: AMEA, 2016, 28 s.
26. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərlər. 3-cü cild. Bakı: Mütərcim, 2016, 420 s.
27. Yolçiyeva X.Ə. İnsanın emosiya və hislərini ifadə edən frazeoloji birləşmələr, avtoreferat. Bakı: AMEA, 2016, 55 s.

İngilis dilində.

28. Ananyina M., Uskova B.A. The Linguistic Means of Expression of the Vertical Context // In Young Scientist USA. Auburn, WA: Lulu Press. 2014, 48 p.
29. Arnold I.V. The English Word. Москва: Высшая школа, 1986, 295 p.
30. Garasharli Ch. Language and culture (English-speaking countries). Baku: Elm və təhsil, 2014, 152 p.

31. Ginzburg R. S. , Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A course in modern English lexicology. 2nd edition. Moscow: Vysšaja škola, 1979, 269 p.
32. Hajiyeva A. Contrastive Lexicology. Baku: Science and Education, 2013, 211 p.
33. Hajiyeva A. English Lexicology. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 248 p.
34. Hajiyeva A., Najafov E., Jafarov A. English Phraseology. Bakı: “Elm və təhsil”, 2009, 228 p.
35. Wilco. Idioms are fun. Wilco Publishing House, 2006, 96 p.

Rus dilində.

36. Алехина А.И. Фразеологическая единица и слова. Минск: Из-во БГУ, 1979, 151 с.
37. Виноградов В.С. Перевод: Общие и лексические вопросы. М.: КДУ, 2006, 240 с.
38. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Дубна: Изд. центр "Феникс", 1996, 381 с.

Lügətlər.

39. Nacıyeva Ə. H., Nacıyeva A. K., Eyvazova V.V. İngiliscə - azərbaycanca frazeoloji lügət. Bakı: Nurlan, 2006, 368 s.
40. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lügəti (7000-ə yaxın frazeoloji ifadənin izahı). Bakı: Altun kitab, 2015, 287 s.
41. Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lügəti: Azərbaycan dastan və nağıllarının dili əsasında. Bakı, Çıraq, 2004, 272 s.
42. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı: Avropa, 2008, 862 s.
43. Flavell L., Flavell R. Dictionary of idioms and their origins. Kyle Cathie Ltd, 1994, 215 p.
44. Rogers J.T. The Dictionary of Cliches. New York: Ballantine Books, 1985, 305 p.
45. Seidl J., McMordie W. English Idioms and How to Use them. Oxford: Oxford University Press, 1978, 268 p.
46. Siefring J. Oxford dictionary of idioms. New York: Oxford University Press,

2004, 346 p.

47. Spears R.A. Dictionary of American idioms and phrasal verbs. By the McGraw-Hill companies, 2002, 1080 p.

48. Thomson G. Longman pocket idioms dictionary. Pearson Education ESL, 2001, 297 p.

49. Varra R. Easy American idioms. Living language, 2006, 60 p.

50. Wright J. Idioms Organiser. Organised by metaphor, topic and key word. Boston: Heinle ELT, 2002, 292 p.

51. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический слова. Москва: Русский язык, 1984, 945 с.

52. Шитова Л.Ф. 350 Idioms with Their Origin, or The Idiomatic Cake You Can Eat and Have It Too. СПб.: Антология, 2011, 160 с.

Bədii ədəbiyyat.

53. Cabbarlı C. Seçilmiş əsərləri dörd cilddə, III cild. Bakı: Şərq-qərb, 2005, 367 s.

54. Cavid H. Seçilmiş əsərləri beş cilddə, IV cild. Bakı: Şərq-qərb, 2005, 256 s.

55. Nəcəzadə Ə.Q. Əsərləri, on cilddə, IV cild. Bakı: Nafta-Press, 2004, 502 s.

56. İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri iki cilddə, II cild. Bakı: Şərq-qərb, 2005, 519 s.

57. Şafak E. Aşk. Doğan kitab, 2009, 419 s.

58. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri iki cilddə, II cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 320 s.

59. Vəliyeva A.M. İzdiham. Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2014, 210 s.

60. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri beş cilddə, IV cild. Bakı: Şərq-qərb, 2005, 400 s.

İnternet resursları.

61. <https://idioms.thefreedictionary.com>

62. <https://www.ecenglish.com>

63. <https://www.phrases.org>

64. <https://www.usingenglish.com>

65. <https://www.knowyourphrase.com>

66. <http://www.theidioms.com>

67. <https://eng.ichacha.net>
68. <https://dictionary.cambridge.org>
69. <https://glosbe.com>
70. <https://www.merriam-webster.com>
71. <https://en.oxforddictionaries.com>
72. <http://slangterms.tumblr.com>
73. <http://www.clb.az>
74. <https://www.wordhippo.com>
75. <https://www.usingenglish.com>
76. <https://www.faktxeber.com>
77. <http://sumqayitxeber.com>
78. <http://deyerler.org>
79. <http://enene.musigi-dunya.az>
80. <https://azxeber.com>
81. <http://kayzen.az>
82. <https://news.milli.az>
83. <http://qafqazinfo.az>
84. <http://dogru.tv>
85. <http://xalqinfo.az>
86. <http://aydinliga-dogru.com>
87. <http://virtualaz.org>
88. <http://hafta.az>
89. <http://modern.az>
90. <http://e-derslik.edu.az>
91. <https://www.fluentu.com>
92. <http://www.innovateus.net>
93. <http://qaynarinfo.az>
94. <http://yenicag.az>

